

KUML

2006

KUML 2006

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Fra underjordiske dysser til synlige trapezformede anlæg

Om stenaldergravene ved Harreby i Sønderjylland

AF ERIK JØRGENSEN

»Alteret er oftest en jordhøj, på hvis top der står tre vældige sten, som bærer en fjerde, der er både sværere og bredere, så at der dannes ligesom et bord. Underneden er der en hulhed, som af og til er tom, men ofte er opfyldt med jord og sten, og som var bestemt til at modtage offerblodet«. Sådan beskriver Ole Worm 1643 i sin *Mommenta Danica* den danske stendysse, og sådan var den længe opfattet, men efterhånden blev man dog klar over, at disse anlæg ikke var altre, men gravkamre. J.J.A. Worsaae, kometen i dansk arkæologi, fremlagde i 1843 de klareste beviser herfor i sin »Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Oldtidsminder«. Interessen mindskedes ikke af den grund, dysserne har i sjælden grad talt til folks fantasi. Deres monumentalitet og synlighed i landskabet gjorde, at de mere end andre oldtidsminder tiltrak sig opmærksomhed. De synes skabte til at ses. Dog ikke dem alle.

For 70 år siden fandtes ved Harreby vest for Gram i Sønderjylland dyssekamre, der lå forsænket under markoverfladen, så ingen kunne ane deres eksistens. Om disse handler det følgende, men også om nye undersøgelser, der har fundet sted klos op ad det gamle udgravningsfelt, og som har sat den tidligere såkaldte fladmarksgravplads og dermed de underjordiske dysser i et helt nyt lys.

De første undersøgelser

Vi skal tilbage til året 1934. Forpagteren på Lasbjerggård, Johannes Poulsen, havde sendt sin karl ud for at pløje den stejle mark nordvest for gården, hvorfra der er vidt udsyn over Fladsådal. Ploven stødte på sten, hvad den ofte havde gjort, men disse var større end sædvanligt, så efter middagen tog karlen forhammeren med sig. Heldigvis kom gårdejeren til, han mente, at stenene måt-

te hidrøre fra et gravkammer og fik stoppet skærveslagningen. Museumsleder C.M. Lund i Haderslev, som blev tilkaldt, kunne fuldt ud billige denne disposition og herefter indledtes en egentlig arkæologisk udgravning.

Dyssekammeret, som nu blev afdækket, var kort og bredt, sat af fire bæresten. Af den eller de gravlagte personer var der ingen spor, og af gravudstyr var kun sparsomme rester: kun et enkelt skår og et stykke af en flintdolk. Men hermed var det dog ikke slut. Poulsen havde med stensøger lokaliseret endnu et kammer, der fremkom en halv snes meter nordøst for det første og var som dette sat af fire sten, der lå dybt under den daværende muldoverflade. Overliggeren manglede, og det samme gjorde oldsager og skeletrester.

Knap 10 m øst for det første dyssekammer lå en tredje grav, en ramme af kvaderlignende sten omgivet af en bred stendynge, altså ikke noget dyssekammer. Den var delvis ødelagt ved stentagning, men i nordenden fandtes to lerkar, det ene rigt ornamenteret, og lidt sydligere en ravperle. Mellem og omkring gravene lokaliseredes og frilagdes flere stenrækker og stendynger, hvoraf nogle indeholdt lerkarskår.

Efter chefskiftet på Haderslev Amts Museum i 1936 overtog Therkel Mathiassen fra Nationalmuseet samme år undersøgelsen af pladsen, som afsluttedes i 1938. Endnu et dyssekammer dukkede frem ca. 10 m vest for kammer 2, men skønt overliggeren denne gang lå på plads, viste det sig at være helt tomt for fund. Her var virkelig tale om en nedgravet dysse, da bunden lå 2 m og dækstenens top 30 cm under den daværende markoverflade. Ved undersøgelserne fremkom desuden flere stendynger og stenrækker, en af disse viste sig at være temmelig lang, og i den vestlige ende af denne stod et senneolitisk lerkar ved en af stenene.

Helt jorddækkede dyssekamre var ikke ganske ukendte på det tidspunkt, udgravningerne fandt sted, men de lå altid i høje og var aldrig fuldstændig nedsænket i undergrunden. Efter Therkel Mathiassens mening havde der ikke været høje over Harreby-dysserne, den opfattelse giver han udtryk for, da han i 1942 publicerede fundet i Sønderjyske Aarbøger.¹ For ham var der her tale om en gravplads med flere grave under flad mark.

Beskrivelse af de først undersøgte anlæg

Kendskabet til og beskrivelserne nedenfor af de fremkomne anlæg: grave, stendynger, stenlægninger og stenrækker stammer overvejende fra Th. Mathiassens oplysninger. Disse er hentet dels fra hans lommebogsoptegninger og beretning om udgravningerne dels fra artiklen i Sønderjyske Aarbøger. Fra C.M. Lunds undersøgelser i 1934 foreligger kun udgravningsfotografier og

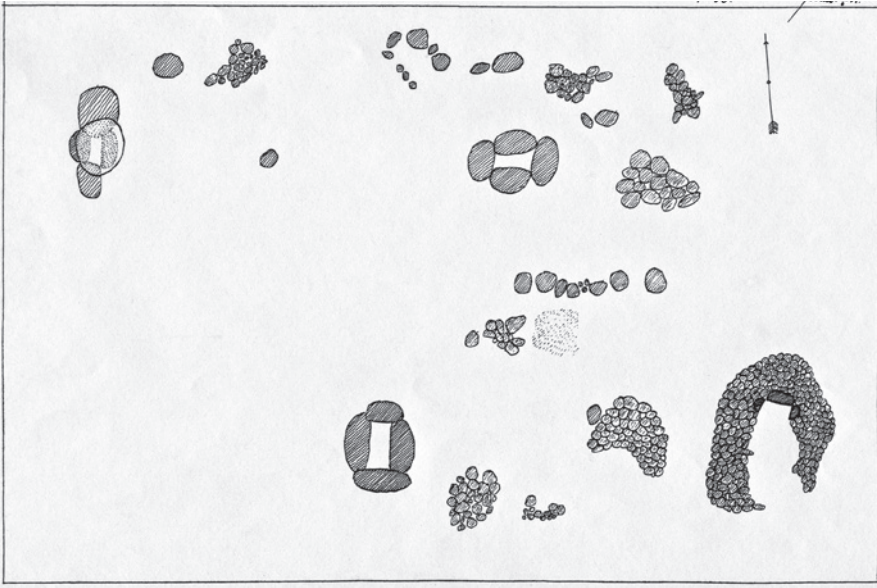

Fig. 1. Oversigtsplan over gravpladsen ved Harreby. – Tegning: C.M. Lund i 1939. Jævnfør med fig. 8a.

A key plan of the Harreby graveyard.

oversigtsplanen fig. 1, som er tegnet af ham i 1939. Desværre befinder Lunds lommebøger med notater, optegnelser og oplysninger om denne og andre udgravninger, men også indeholdende personlige kommentarer om andre ting, sig ikke på Haderslev Museum. Ingen synes at vide, hvor de er blevet af, eller om de stadig eksisterer. Dette kan beklages, men er forståeligt, når det ses i sammenhæng med Lunds afgang som chef for museet 1936. I 1970 opbevarede de stenalderskår, som Lund havde fremgravet, i en gammel cigarkasse i det tidligere magasin på Haderslev Museum. Ud over skårene lå der i denne, men godt gemt op under det originale bundpapir, to små sedler med Lunds håndskrift, hvoraf fremgik, dels at skårene var sendt til professor Gustav Schwantes i Kiel, dels at skårene var fundet ved stenene mellem de to dyssekamre. I forbindelse med en senere magasinomflytning til den nye museumsbygning blev cigarkassen desværre kasseret, og dermed gik de to små sedler tabt. Supplerende oplysninger om såvel C.M. Lund som Th. Mathiassens udgravninger har forfatteren fået af Johannes Poulsens søn, Åge Poulsen. Numrene nedenfor på de enkelte anlæg refererer til Th. Mathiassens sammenstykkede oversigtsplan fig. 8.a.

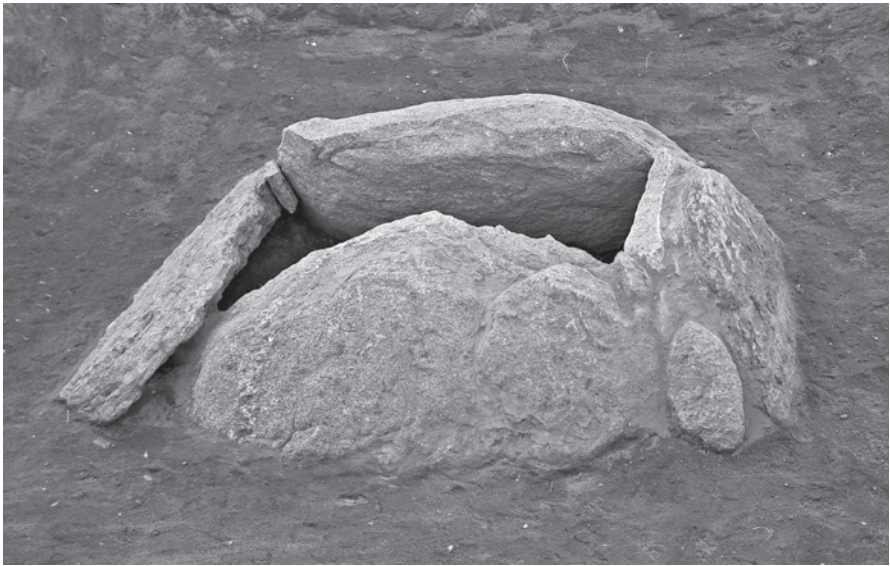

Fig. 2. Det først fundne dyssekammer (kammer nr. 1) på Harreby-gravpladsen, set fra øst. Bemærk den påbegyndte skærvehugning af endestenen til venstre i billedet. – Foto: C.M. Lund, Haderslev Amts Museum, 1934.

The dolmen chamber (chamber 1) first found in the Harreby graveyard, seen from the east. Note how a stonebreaker has been at work on the end stone to the left in the picture.

Kammer 1 (fig. 2), der blev udgravet af C.M. Lund, er et lille aflangt firsidet dyssekammer, bygget af fire ret flade og stærkt indad skrånende bæresten, der omslutter et gravrum, der ved bunden er 2,6 m langt og 1 m bredt. Bærestenenes højde varierer mellem 80 og 90 cm. Det var overliggeren til dette kammer, der gav anledning til, at gravpladsen blev opdaget. Ploven var her stødt på en flad sten, og da denne blev slået i stykker og senere fjernet, opdagede gårdejeren, at der herunder var et stenkammer, som ved undersøgelsen viste sig at være omgivet af en pakning af mindre sten. Ved tømning af kammeret fandtes kun et lille uornamenteret lerkarskår og et brudstykke af en flintdolk (fig. 26.d).

Kammer 2 (fig. 3), der blev udgravet af C.M. Lund, fandtes 7 m nord for kammer 1. Det lignede meget det første og var som dette bygget af fire bæresten. Disse omsluttede et gravrum, der ved bunden var 1,65 m langt og 70 cm bredt. Bærestenene var 80-90 cm høje. Ved dette dyssekammer var det kun endestene, der hældede indad, mens sidestene stod næsten lodrette. Kammerstenene var omgivet af en mere eller mindre sammenhængende stenkakning. Dækstenen var ikke bevaret. Der fandtes ingen oldsager i dette dyssekammer.

Fig. 3. Dyssekammer nr. 2, set fra øst. – Foto: C.M. Lund, Haderslev Amts Museum, 1934.

Dolmen chamber no. 2 seen from the east.

Grav 3 (fig. 4), der blev undersøgt af C.M. Lund, lå 9 m øst for kammer 1 og var en stærkt ødelagt kistelignende grav. Kisterammen, der især var bevaret i den nordlige gavlen, var her bygget af tre kvaderlignende sten. Hulrummene mellem kisterammens sten havde været udfyldt med mindre flade fliselignende sten. Rester af disse tømurspartier lå flere steder på plads eller var væltet ind i graven. Mindre områder af hvidbrændt flint liggende in situ viste, at gravbunden havde været belagt med et sådant materiale. Gravrummet, der var nord-syd orienteret, har været 2,8 m langt mellem de to gavlsten, mens bredden ikke kan angives mere nøjagtigt end, at den har været mellem 0,8 og 1,0 m. Gravrummets højde er vanskelig at angive, men afstanden mellem gravbund og overkanten af den nordlige kvaderlignende gavlsten målte 54 cm, så en højde på ca. 60 cm er således ikke usandsynlig. Kisterammen var omgivet af en indtil 1 m bred delvis bevaret stenpakning, der var bevaret i op til 70 cm's højde. I gravens nordvesthjørne fandtes to lerkar (fig. 5 og 6.a-b). Det ene var et lille rundbundet, uornamenteret tragtbæger, det andet var et stort øskenbæ-

Fig. 4. Den frilagte grav nr. 3, set fra sydøst. – Foto: C.M. Lund, Haderslev Amts Museum 1934.

The exposed grave 3, seen from the southeast.

Fig. 5. Den bevarede nordende af grav nr. 3 med de to lerkar in situ, set fra syd. Indenfor den lille hvide cirkel i forgrunden ligger den rørformede ravperle. – Foto: C.M. Lund, Haderslev Amts Museum, 1934.

The preserved north end of grave 3 with the two earthenware vessels in situ, seen from the south. The tubular amber bead is inside the small white circle in the foreground.

Fig. 6. a-c: Lerkar og ravperle fundet i grav nr. 3. d-e: Ravperle og lerkarskår fundet i opkastet fyld fra grav nr. 3. – Fotodraw: S. Hendriksen, Haderslev Museum. 1:2.

Pottery and an amber bead found in grave 3. d-e: amber bead and pottery sherds found in removed fill from grave 3.

Fig. 7. Harreby-gravpladsen, der ligger på et skrånende terræn ned mod Fladsådal, set fra nordvest. I forgrunden ses det nedgravede dyssekammer nr. 5. I baggrunden anes henholdsvis til venstre og højre i billedet dyssekammer nr. 2 og nr. 1. Grav nr. 3 befinder sig bagerst i feltet lidt til venstre for midten. – Foto: Nationalmuseet.

The Harreby graveyard, situated on the sloping terrain on the side of the Fladså river valley, seen from the northwest. The buried dolmen chamber 5 is seen in the foreground. In the background to the left and right, dolmen chamber 2 and 1 respectively are faintly visible. Grave 3 is situated furthest away on the site, a little to the left of the middle.

ger ornamenteret under randen af to vandrette vinkellinjer i mejselstik, halsen er fladedækkende prydet af vandrette stempellinjer med buestik, underdelen har lignende lodrette stempellinjer og er under øskernerne ornamenteret af lodrette bånd med vandrette vinkellinjer i mejselstik. I gravens nordende fandtes også en rørformet ravperle (fig. 6.c). Endnu en ravperle har ligget i graven, men denne blev ligesom et mindre lerkarskår med buestikrækker fundet i opkastet gravfyld (fig. 6 d-e).

Grav 4 (fig. 8 c) er betegnelsen for en stensamling, der fandtes mellem kammer 1, 2 og grav 3. Stensamlingen, der blev undersøgt af C.M. Lund, opfattede Th. Mathiassen som en ødelagt rammegrav, antagelig fordi der her blev fundet nogle småskår, som angives at være prydet med snoreornamentik. Stensamlin-

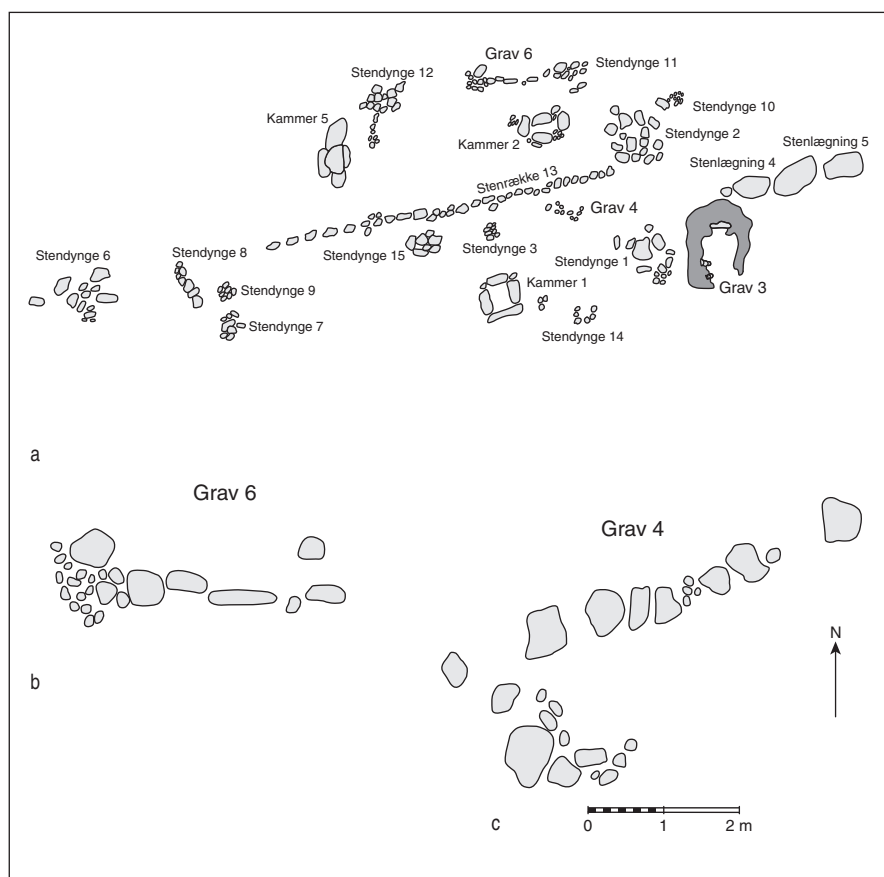

Fig. 8. a: Therkel Mathiasens sammenstykkeede oversigtsplan. Denne er på visse områder ukorrekt, bl.a. er stendyng 6 alt for stor. Sammenlign med C.M. Lunds oversigtsplan fig. 1, hvor dyngen er mere korrekt gengivet. b og c: Disse to stensamlinger opfattede Therkel Mathiasen som to ødelagte rammegrave henholdsvis grav 4 og grav 6. – Tegning: Nationalmuseet.

Therkel Mathiasen's pieced-together key plan. In certain areas, this is incorrect – for instance, stone heap 6 is far too large. Compare with C.M.Lund's key plan, Fig. 1, on which the stone heap has been depicted more correctly. b and c: These two stone collections were interpreted by Therkel Mathiasen as two ruined stone cists, grave 4 and 6 respectively.

gen hidrører ikke fra nogen grav, men indgår, som det senere vil fremgå nedenfor under anlæg III, som en integrerende del af anlæggets randmarkering.

Kammer 5 (fig. 7) er et dyssekammer, der lå 9 m vest for kammer 2. Kammer 5, der blev udgravet af Th. Mathiasen, består af fire bæresten og en dæksten. Bærestenene er store, svære og ret uregelmæssigt formede sten med flader, der

skråner ret stærkt indad mod gravrummet. Den østlige bæresten er mindre og mere flad end de tre øvrige og var i oldtiden væltet ind i kammeret. Mellemrummene mellem dækstenen og bærestenene var udfyldt af flere mindre flade sten, og en stenpakning omsluttede kammerstenene, ligesom alle åbninger mellem bærestenene var fyldt af mindre sten. Dækstenens top lå 30 cm under den daværende markoverflade, og bunden af den nedgravning, hvorpå kammeret stod, lå 2,0 m under markoverfladen. Der fandtes hverken skeletrester eller gravgaver i kammeret. Kammerfylden udgjordes af groft, muldblandet sand og heri fandtes kun enkelte små trækulsfragmenter og et par små stykker ildskørnet flint.

Grav 6 (fig. 8 b) er betegnelsen for en stensamling, der fandtes ca. 3 m nord-vest for kammer 2. Denne opfattede Therkel Mathiassen som en ødelagt grav af samme art som grav 3. Ved en af stenene fandtes fem små lerkarskår. Heller ikke denne stensamling er nogen grav, men indgår, som nedenfor beskrevet, som en integrerende del af randmarkeringen omkring anlæg III.

Stendynger, stensamlinger og stenrække 1-15 (fig. 8 a). Foruden ovennævnte grave fandtes der inden for undersøgelsesområdet flere stendynger (nr. 1-3, 6-12, 14-15), et par stensamlinger (nr. 4-5) og en enkelt stenrække (nr. 13). Da der fandtes flere TRB-lerkarskår (fig. 9-11) ved to af stendyngerne (nr. 3 og 6), mente Th. Mathiassen derfor, at disse utvivlsomt var ødelagte grave, mens andre var rydningsbunker fra nye tid, dvs. sten opløjet og opsamlet under markarbejde og derefter nedgravet. Det samme var efter Th. Mathiassens opfattelse antagelig også forklaringen på den 18 m lange stenrække (nr. 13). Man havde gravet en dyb grøft og væltet de store sten ned i denne. Mærkeligt nok for ved en af stenene stod et helt senneolitisk lerkar og et andet sted fandtes et stort skår af et retvægget lerkar (fig. 29 a-b). Under beskrivelsen af anlæg III nedenfor vil såvel stendynger, stensamlinger som stenrække blive tolket på anden vis.

De nye undersøgelser

Efter undersøgelsen i 30'erne blev arealet med gravene fredet; gennem mange år holdt Johannes Poulsen det fri for uønsket vegetation, og stedet var et yndet udflugtsmål. Senere kom nye forordninger vedrørende fredede oldtidsminder, men de var ikke til gavn for Harrebygravpladsen, der groede til og næsten gik i glemmebogen.

Først i 1982 blev gravpladsen igen seværdig, efter at plejen af de fredede anlæg i landsdelen var overgået til Sønderjyllands Amtskommune. Under rydningsarbejdet kom markens daværende ejer Åge Poulsen, søn af Johannes,

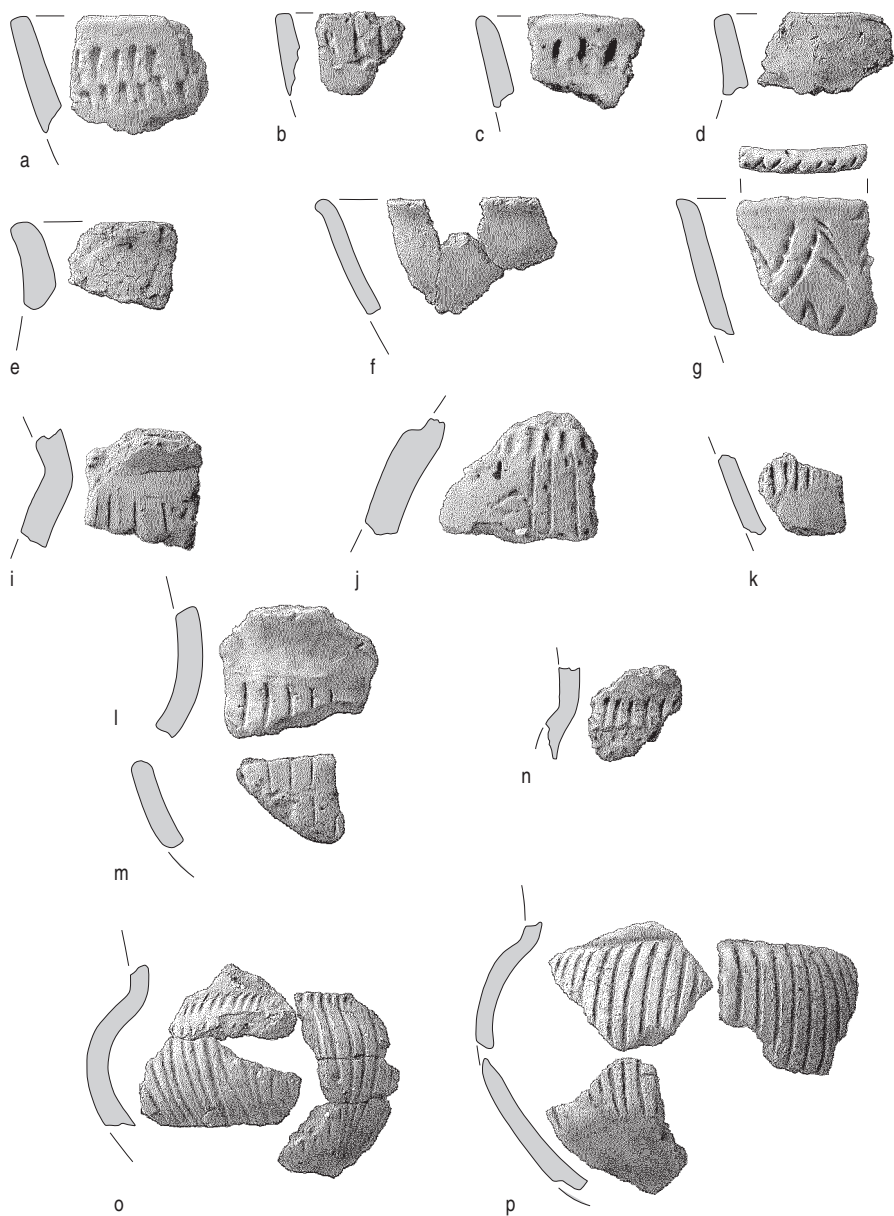

Fig. 9. Ved Therkel Mathiassens udgravning fandtes lerkarskår af tragtbægre og en åben skål dels ved »grav« nr. 6 (a-b, d, k og n), stendynge nr. 3 (g) dels spredt i fylden (c, f, e, i, o og p). j, l og m: Fundet ved C.M. Lunds gravning. – Fotodraw: S. Henriksen, Haderslev Museum. 1:2.

During Therkel Mathiassen's excavation, sherds from funnel beakers and an open bowl were found by "grave" no. 6 (a-b, d, k, and n), stone heap no. 3 (g), and scattered in the fill (c, f, e, i, o, and p). j, l, and m: found during C.M. Lund's excavation.

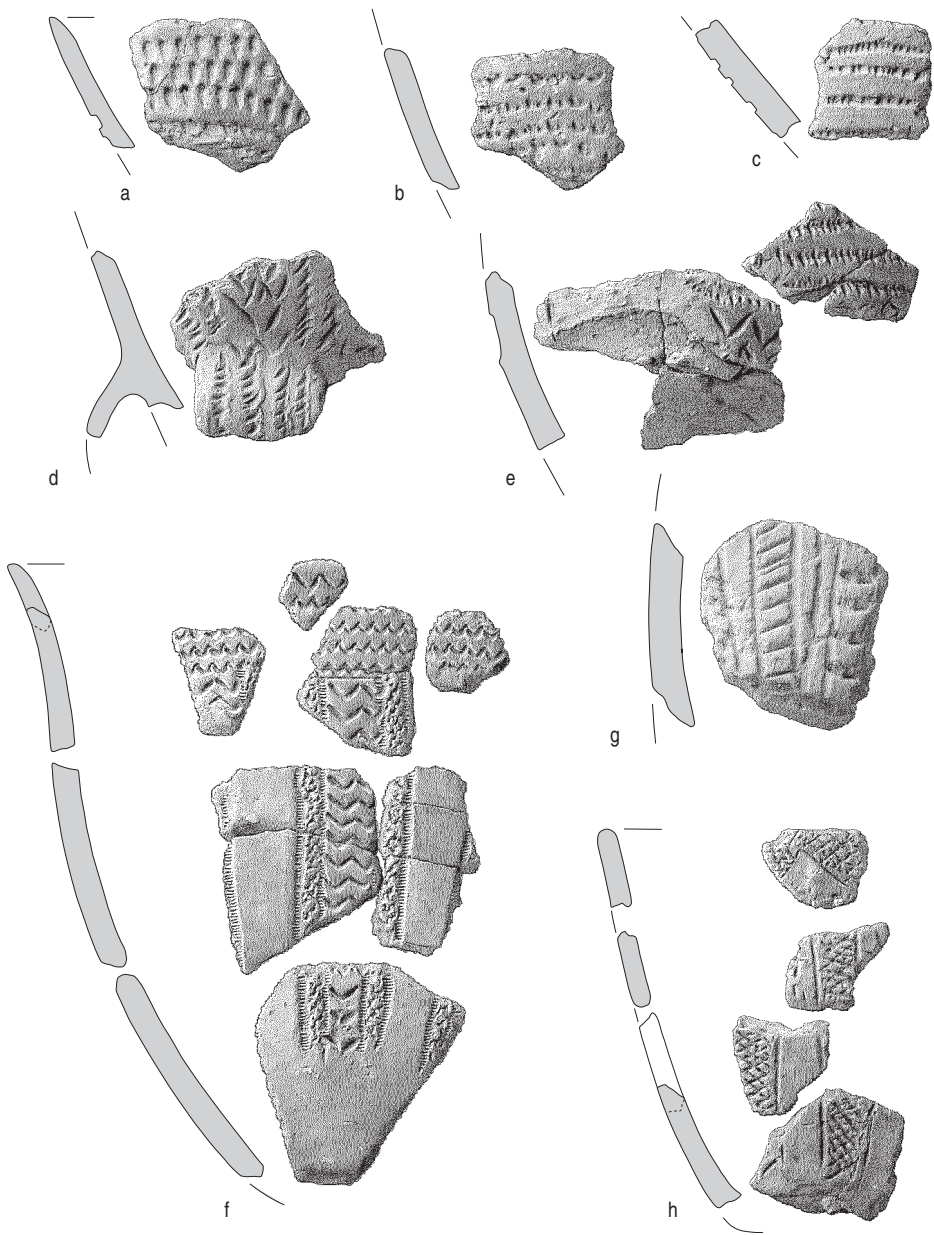

Fig. 10. Lerkarskår fra fodskåle og åbne skåle. a-c, f og h: Fundet ved C.M. Lunds udgravning ved stenene mellem de to dyssekamre (kammer nr. 1 og nr. 2), d-e og g: Fremkom ved Therkel Mathiassens undersøgelse ved stendynge nr. 3. – Fotodraw: S. Henriksen, Haderslev Museum. 1:2.

Pottery sherds from pedestalled bowls and open bowls. a-c, f, and h: found during C.M. Lund's excavation near the stones between the two dolmen chambers (chamber no. 1 and 2), d-e, and g: uncovered during Therkel Mathiassen's investigation next to stone heap no. 3.

Fig. 11. a: Skår af fodskål med smal massiv hals mellem skål og fod fundet ved C.M. Lunds gravning, b: Lerkarskår af et øsenbæger fundet ved stendynge nr. 3 ved Th. Mathiassens gravning. – Fotodraw: S. Hendriksen, Haderslev Museum. 1:2.

a: Sherd from a pedestalled bowl with a narrow, solid neck between bowl and foot found during C.M. Lund's excavation, b: pottery sherds from a lugged beaker found next to stone heap no. 3 during Th. Mathiassen's excavation.

ofte på besøg. Ved et af disse fik forfatteren klaring på et spørgsmål, som længe havde undret, nemlig hvorfor det gamle undersøgelsesområde stoppede så brat mod øst, når en af fundets mest spændende grave netop lå i denne retning. Sagen var ganske enkel: i 1930'erne tilhørte nabomarken en anden lodsejer, der ikke brød sig om arkæologer og deres roderi. I 1982 ejedes begge marker af Åge Poulsen, han havde arvet faderens interesse og opfordrede os stærkt til, »nu da vi var her«, at foretage udgravninger øst for det fredede område, hvor han ofte under pløjning var stødt på store sten og derfor mente, der kunne være chance for flere dyssekamre. Aftale blev truffet mellem Haderslev Museum og Amtskommunen, og i 1983 fandt undersøgelsen sted. For helhedens skyld skal nævnes, at Nationalmuseet i 1961 havde foretaget en prøveundersøgelse ved et par af de store sten, men var kommet til det resultat, at der antagelig ikke fandtes yderligere anlæg i forbindelse med de tidligere undersøgte grave. I 1975 havde Haderslev Museum også foretaget en sondering ved stenene, men heller ikke dengang syntes der at kunne registreres anlæg. Når undersøgelserne blev genoptaget i 1983, var det, fordi forfatteren gennem flere år havde haft fornemmelsen af, at de fremgravede anlæg i 1930'erne ikke var særskilte grave, men at disse kunne være dele af større anlæg. Senere i 1990 erhvervede Sønderjyllands Amtskommune arealet med og omkring gravanlæggene, hvilket medførte, at den lille granplantage beliggende klods op ad gravene mod syd og vest blev fældet, og at en ny udgravning blev foretaget, denne gang i området vest for det fredede areal.

Undersøgelsen 1983. Det trapezformede anlæg

Højen

For at få klarhed over forholdene anlagdes ud for det fredede områdes østside et system af brede søgegrøfter over en 70 m lang strækning (fig. 12). I disse fremkom en del sten, der især samlede sig langs to smalle, næsten parallelle østvestgående fyldskifter. Efter at disse helt var blevet frilagt, tegnede der sig i feltfladen omridset af en nærmest trapezformet figur, der var 53 m lang. Bredden i øst var 3 m og i vest cirka det dobbelte. Ved at studere de tværgående snitvægge kunne det iagttages, at jorden mellem fyldskifterne havde en anden karakter end den udenfor, samt at denne lå på undergrund med en muldagtig overflade. Det blev således indlysende, at fyldskifterne i fladen var rester af en grøft, der havde omkranset en langhøj, og at stenene heri, hvoraf enkelte var temmelig store, hidrørte fra en randstensmarkering, og at jorden her indenfor var regulær højfyld. Udenfor den sydlige randstensmarkering iagttoges dels i feltfladen dels i snittene (fig. 13) et tyndt gråsort lag med mange fine trækulspartikler (lag i); samme lag lå flere steder også ovenpå højfylden langs højens

Fig. 12. Ved undersøgelsen i 1983 muldafrømmedes et større areal øst for det fredede område med stenaldergravene. Bemærk den store sten med kilchuller. – Foto: E. Jørgensen, Haderslev Museum.

During the 1983-investigation, the topsoil was removed from a large area east of the protected area with the Stone Age graves. Notice the large stone with wedge holes.

sydside. Det var ikke muligt at erkende en gammel højoverflade umiddelbart under dette lag, men da i-laget havde et skrånende forløb, er det højst sandsynligt, at dette lag markerer den gamle højoverflade. I så fald har den østlige to-tredjedel af det trapezformede anlæg kun været 20-40 cm høj. I udgravningsfelterne umiddelbart nord for langhøjen fandtes ikke mindre end 13 såkaldte kogegruber. Forklaringen på tilstedeværelsen af de mange fine trækulspartikler i lag i skal måske søges i de bålaktiviteter, der fandt sted i forbindelse med brugen af disse.

Grav A

Mod vest, hvor højen var bredest, var fundforholdene til at begynde med noget uklare, dels fordi der her var flere sten, og dels på grund af nedgravninger foretaget i nyere tid. I den største af disse lå en meget stor sten med to kryds-

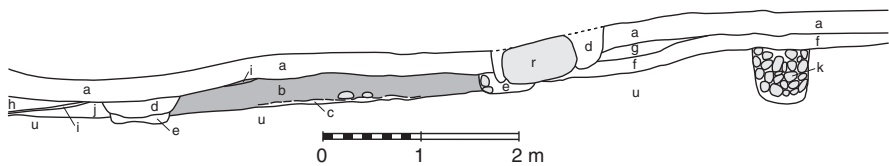

Fig. 13. Snit gennem det trapezformede anlæg set fra øst. a: Moderne muldlag, b: Grågult sand med grus og sten (højfyld), c: Gråligt muldagtigt sandlag (gl. markoverflade), d: Moderne nedgravning, e: Lysegulgråt sand (fyld i randstensgrøft), f: Rødbrunligt gruset sand (flydejord), g: Bleggult til hvidgråt fint sand (skyldsand), h: Mørkebrungråt muldagtigt sand, i: Gråsort sand med trækulspartikler, j: Lysebrungult sand, k: Kogegrube, r: Randsten, u: Undergrundssand med grus og sten. – Tegning: H.P. Jørgensen, Haderslev Museum.

A section through the trapezium-shaped structure seen from the east. a: the modern top soil layer, b: greyish/yellow sand with gravel and stones (mound fill), c: greyish humus-like sand layer (old field surface), d: modern cut, e: light yellow/grey sand (fill in a kerbstone ditch), f: reddish-brown gravel containing sand (floating soil), g: pale yellow to whitish grey, fine sand, h: dark brown/greyish humus-like sand, i: greyish/black sand with charcoal particles, j: light brown/yellow sand, k: cooking pit, r: kerbstones, u: subsoil sand with gravel and stones.

gående rækker af kilehuller, som viste, at en stenhugger havde prøvet at få den i flere stykker, hvilket dog er mislykkedes for ham (fig. 14 a). Om denne mands virksomhed vidnede også flere skærver samt rustne jerngenstande dels en svær jernstang dels flere fragmenter af jernbånd tillige med flere stykker hvidbrændt flint med rustspor, der også sås på to af de fundne flintøkser. Hvad det var, han havde været i færd med at ødelægge, afslørede den videre udgravning: et nedgravet dyssekammer. Stensporene viste, at dette (grav A), ligesom de tidligere fundne, havde haft fire bæresten, længderetningen var som højens. Bunden havde været dækket med et lag knust, hvidbrændt flint, hvoraf der fandtes enkelte urørte partier, hvorpå fandtes en rørformet ravperle. Under bundbelægningen var undergrunden rødbrændt, ligesom der fandtes områder med trækulspartikler. Heldigvis havde stenhuggeren ikke interesseret sig for oldsager, eftersom der i den omrodede fyld lige over gravbunden fandtes to flintflækker, et par ravperler og tre flintøkser: en stor usleben tyndnakket økse og to slebne smalbladede, tyknakkede økser (fig. 14 b-c og 15).

Hullet, som man har gravet, da man i sin tid placerede kammeret, var øverst 4 m langt og lidt mindre i bredden; dybde 1,6 m under nuværende markoverflade. Omridset var nærmest firkantet, dog med en udvækst i det nordvestlige hjørne. Ser man rent praktisk på det, har det sine fordele at anlægge dyssekamre forsænket under jordoverfladen, da kammerets bæresten kan skubbes ned ad

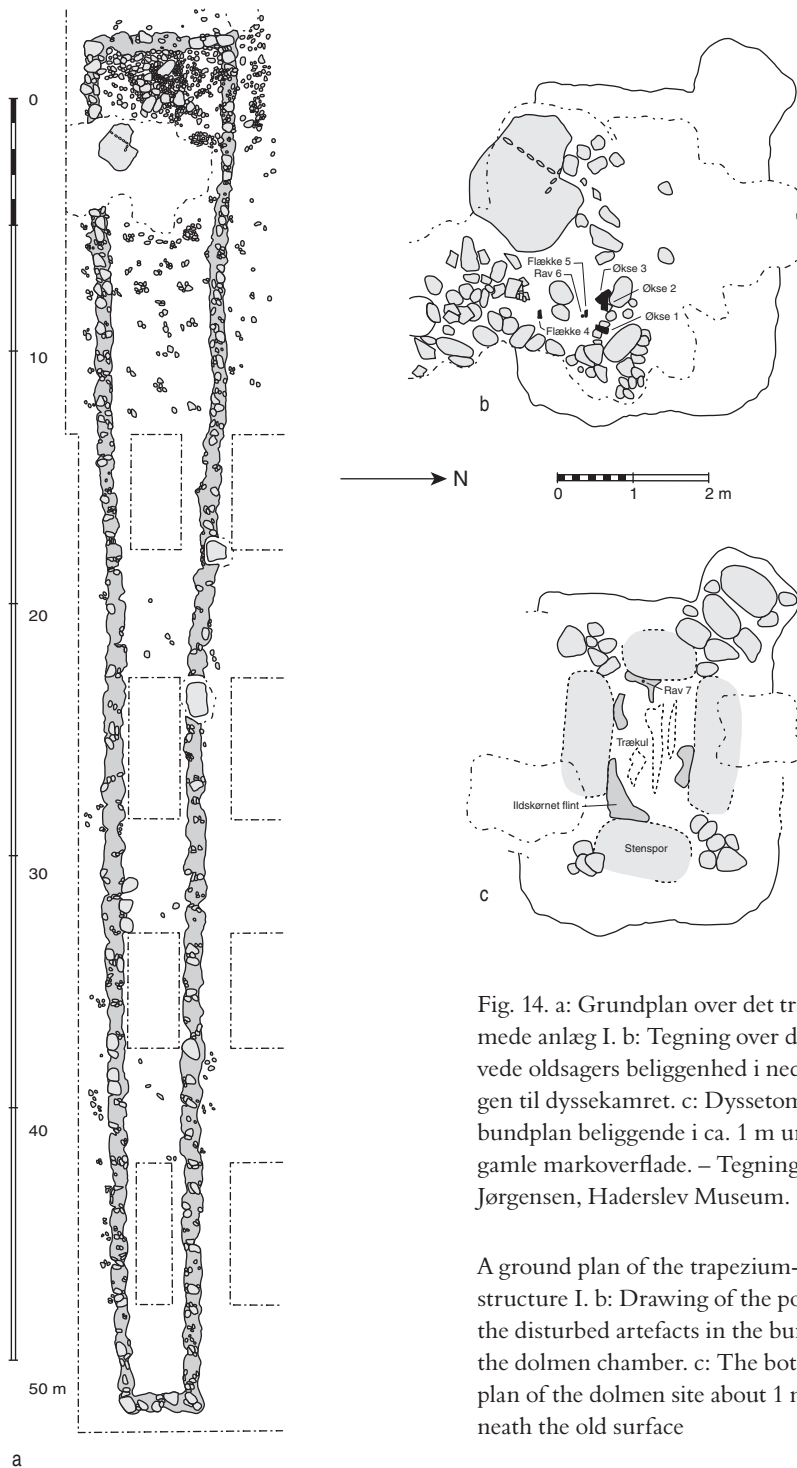

Fig. 14. a: Grundplan over det trapezformede anlæg I. b: Tegning over de omgravede oldsagers beliggenhed i nedgravningen til dyssekamret. c: Dyssetomtens bundplan beliggende i ca. 1 m under den gamle markoverflade. – Tegning: H.P. Jørgensen, Haderslev Museum.

A ground plan of the trapezium-shaped structure I. b: Drawing of the position of the disturbed artefacts in the burial for the dolmen chamber. c: The bottom level plan of the dolmen site about 1 m underneath the old surface

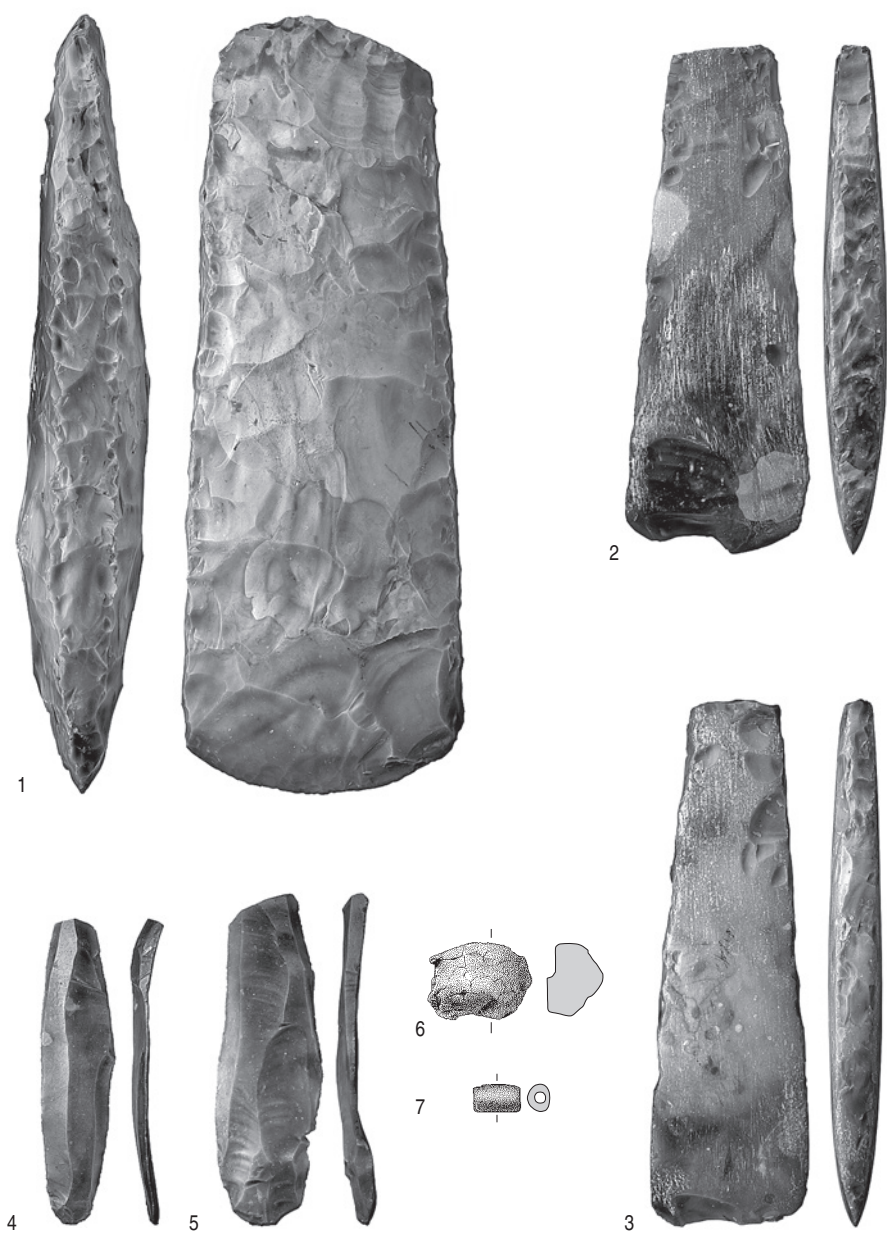

Fig. 15. Oldsager fundet i grav A i det trapezformede anlæg I. 1: Tyndnakked flintøkse, 2-3: To tyndbladede tyknakkede flintøkser og 4-5: To flintflækker samt 6 og 7: Ravperler, jf. fig. 14. – Foto og fotodraw: S. Hendriksen, Haderslev Museum. 1:2.

Artefacts from grave A in the trapezium-shaped structure I. 1: a thin-butted flint axe; 2-3: two thin-bladed thick-butted flint axes; 4-5: two flint blades; 6-7: amber beads, cf. Fig. 14.

siderne, manøvreres på plads og stabiliseres med mindre sten udenom, og den store overligger skal ikke hæves i vejret, men tværtimod skubbes hen over eller sænkes ned over bærestenene, hvilket må være betydeligt lettere. Hvordan dyssebyggerne er kommet ned til og fra arbejdsstedet gav udvæksten i nordvest en forklaring på, her var et trappelignende arrangement af sten (fig. 14 c).

Undersøgelsen i 1990

Efter Sønderjyllands Amtskommunes erhvervelse af et større område med og omkring det fredede areal blev den tæt ved liggende plantage fældet for at skabe udsyn fra stenaldergravene ud over Fladsådal. I forbindelse hermed blev der foretaget supplerende arkæologiske undersøgelser, dels mod syd for gennem et system af søgegrøfter at få bekræftet eller afkræftet, om der her lå ukendte stenalderanlæg. Udfaldet af disse undersøgelser var negativt, derimod fremkom der ved de udgravninger, der blev foretaget i området umiddelbart vest for det fredede areal, flere anlægsspor, der sætter de gamle udgravede anlæg i et helt nyt lys (fig. 16). Sidstnævnte undersøgelser var dog ret komplicerede dels på grund af, at træstubbene skulle fjernes så skånsomt som muligt for ikke at ødelægge højtliggende anlægsspor, dels sløredes billedet af flere moderne nedgravninger hidrørende ikke alene fra C.M. Lund og Th. Mathiasens udgravningsaktiviteter, men også fra tidligere landmænds og stenhuggeres virksomhed. Desuden var det flere steder meget vanskeligt at skelne undergrunden fra flydejord og højfyld, der også var stenet og gruset.

Fig. 16. Foto af udgravningsarealet vest for det fredede område med stenaldergravene. I forgrunden til højre i billedet ses lerpakningen omkring grav B med tværgående profilbalk. – Foto: E. Jørgensen, Haderslev Museum, 1990.

A photo of the excavated area west of the protected area with the Stone Age graves. The clay packing around grave B, with a transverse section, is seen in the foreground to the right.

Inden for udgravningsfeltet fremkom rester af tre stenaldergrave: grav B, grav C og grav D, samt sporene af den brede ende af tre trapezformede grøft-anlæg omkring gravene.

Grav B

Umiddelbart under muldlaget fremkom lidt syd for udgravningsfeltets midte en rundoval lerkappe, der var 3,8 m bred og 4,6 m lang. Indenfor denne var en moderne forstyrrelse, der havde et uregelmæssigt nærmest firkantet omrids, der målte ca. 2 m i bredden, 3 m i længden og med en nordsydgående længderetning (fig. 16 og 17). I den omgravede, muldagtige og lerede fyld lå flere hånd- og hovedstore sten. Forstyrrelserne hidrørte fra ødelæggelsen af et dyssekammer. Der var ingen kammersten bevaret, kun en del skærver af disse lå tilbage. Aftryk i lerpakningen, stenspor i undergrunden og rester af bundbelægningen af hvidbrændt knust flint afslørede, at kammeret havde haft seks bæresten, to i hver langside og en ved enderne. Kammeret har været ca. 0,9 m bredt og ca. 2,0 m langt samt længdeorienteret nordsyd. Et tværgående profil viste, at kammeret med den omgivende lerpakning, der var iblandet hoved- og håndstore sten, var anbragt i en nedgravning, der var forsænket ca. 20 cm ned i undergrunden. I den omgravede kammerfyld fandtes nær den vestlige langsides midte en lille tyndnakket, firsidet, sleben, smalbladet flintøkse (fig. 18 B1) og i kammerets nordvesthjørne fremkom en lille rørformet ravperle på en rest af kammerbunden af hvidbrændt flint (fig. 18 B2). Lige over lerpakningen nordøst for den nordlige kammerstens plads lå i omgravet jord en stor, trind, firsidet, fuldsleben, tyknakket flintøkse (fig. 18 B3).

Grav C

Ca. 3 m nordøst for grav B fremkom et større fyldskifte på 3,1x3,8 m, der dækkede over en moderne nedgravning. Fylden bestod af spættet gråliggult sand med moderne muldpletter. Fylden indeholdt enkelte hånd- til hovedstore sten og en del skærver samt flere stykker hvidbrændt flint. Omtrent midt i fyldskiftet lå i ca. 15 cm's dybde en lille samling hvidbrændt flint *in situ* ovenpå rødbrændt sand med trækulnister. Også enkelte andre steder fandtes småpartier af hvidbrændt flint liggende *in situ*. I fylden lå en flintflække, og en lille rørformet ravperle fandtes *in situ* blandt hvidbrændt flint i gravens vestende (fig. 18 C1-2). Efter al sandsynlighed har der på dette sted stået et firsidet dyssekammer med en bundbelægning af hvidbrændt flint. Selv om ingen sikre stenspor efter kammerstenene blev erkendt, så synes omridset af fyldskiftet og nedgravningens ujævne og lidt dybere bund langs kanten at antyde, at kam-

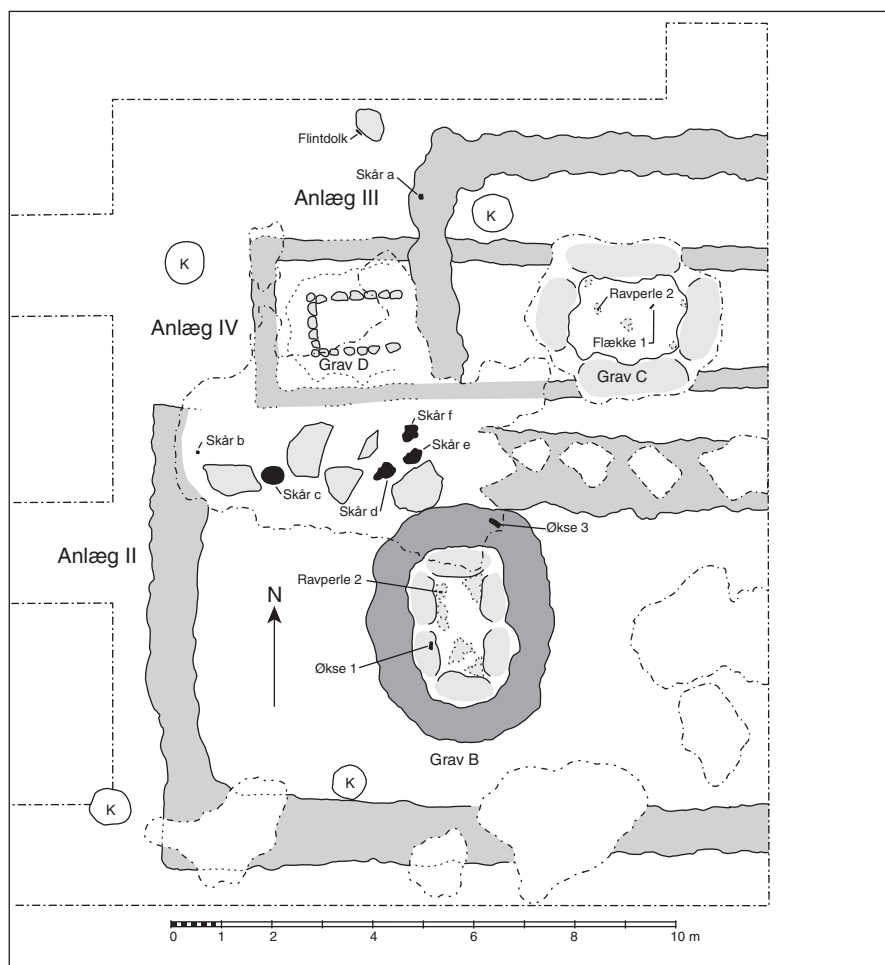

Fig. 17. Oversigtsplan over fremkomne anlæg i det vestlige udgravningsfelt. Numre og små bogstaver refererer til oldsagerne på fig. 18 og 21. – Tegning: H.P. Jørgensen, Haderslev Museum.

A survey of the structures found in the western part of the excavation. The numbers and small letters refer to the artefacts in Figs. 18 and 21.

meret har været ca. 1,4x2,3 m. Det har haft en østvestlig længderetning og var efter al sandsynlighed sat af fire eller flere bæresten.

Grav D

Ca. 2 m vest for grav C fremkom en dyng af spredte sten. Denne viste sig at indeholde rester af en grav, der var forstyrret dels af moderne nedgravninger dels af en i yngre stenalder gravet grøft. Graven, der var længdeorienteret øst-

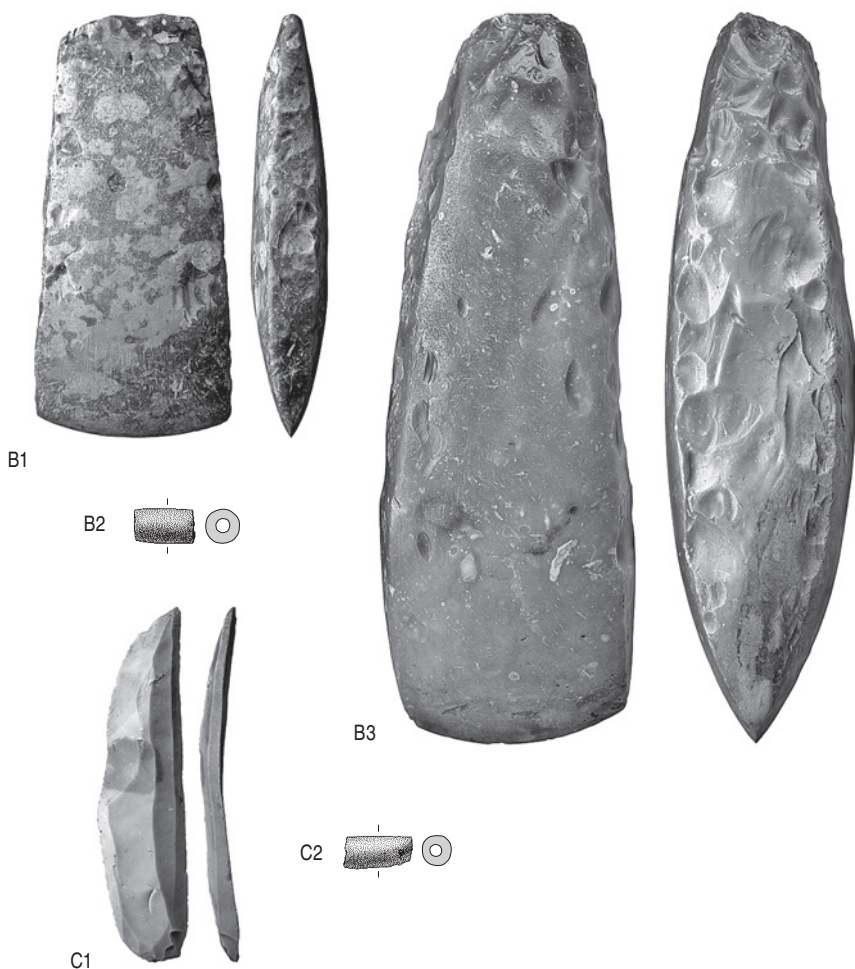

Fig. 18. B1-2: Rørformet ravperle og tyndnakket smalbladet flintøkse fundet i grav B i anlæg II. C1-2: Rørformet ravperle og flintflække fundet i grav C i anlæg III. B3: Stor, trind, fuldsleben flintøkse fundet i omgravet jord over den nordlige del af lerpakningen omkring grav B anlæg II. – Foto og fotodraw: S. Henriksen, Haderslev Museum. 1:2.

A tubular amber bead and a thin-butted, narrow-bladed flint axe found in grave B in structure II. C1-2: A tubular amber bead and a flint blade found in grave C inside structure III. B3: A large, round, fully polished flint axe found in disturbed soil above the northern part of the clay packing around grave B in structure II.

vest, var bygget på en hel anden måde end dyssekamrene A, B og C. Dog bestod gravbunden også her af et lag hvidbrændt knust flint, der havde en tykkelse på 5-7 cm. Gravbunden, der var indtil 90 cm bred, var omgivet af en stenramme, hvoraf de nederste indtil 35 cm lange, 22 cm brede og 20 cm høje

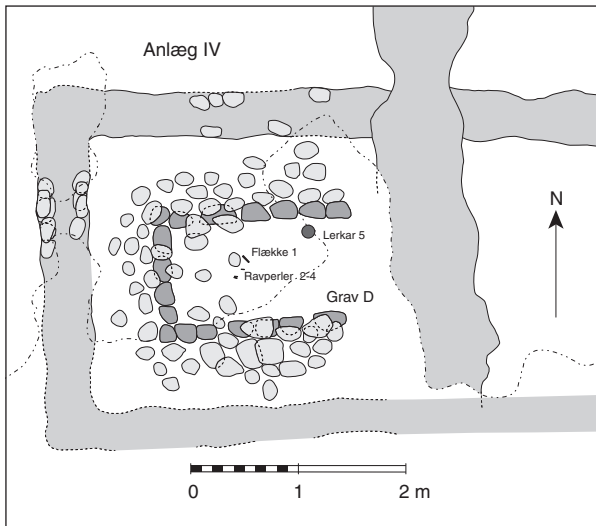

Fig. 19. Plan over grav D i anlæg IV. – Tegning: H. P. Jørgensen, Haderslev Museum.

A plan of grave D in structure IV

marksten var bevaret; disse vendte den fladeste side indad. Tre lignende sten, der lå ovenpå de nederste sten i stenrammens sydside, viste, at denne havde været opført i mindst to skifter. Længden af gravbunden kan ikke angives præcist, da den østlige del af denne var bortgravet, men denne har sandsynligvis været ca. 2 m (fig.17 og 19). 60-70 cm fra stenrammens vestgavl og nær gravens midterakse fandtes på bundbelægningen en flintflække (fig. 20 1) og tre ravperler (fig. 20 2-4). I gravens østlige del lå nær stenrammens nordside en dyngelerkarskår fra et sammenfaldet, ornamenteret øskenbæger (fig. 20 5). Ikke alle skår fra dette lerkar var bevaret, idet ca. halvdelen af karret var blevet fjernet ved nedgravninger i nyere tid. Flere hånd- og hovedstore sten, der fandtes ved og udenfor stenrammen, viste, at graven havde været omgivet af en stendynge.

Grøftforløbet omkring grav B

Ca. 1 m syd for grav B fremkom delvis under moderne nedgravninger et lysegulgråt fyldskifte, der en del steder var ret diffus. Fyldskiftet, der var 0,5-0,9 m bredt, dækkede over en østvestløbende grøft, der var gravet 10-15 cm ned i undergrunden. Mod vest stødte fyldskiftet sammen med et lignende men sydnordvendt fyldskifte, som igen havde haft forbindelse med en vestøstgående grøft, der gik lige nord om grav B. Den nordlige del af denne var forstyrret af moderne nedgravninger og heri lå fire store sten, hvoraf de tre havde været udsat for skærvehugning. Stenene lå nærmest på række som omlejrede randsten, men det kan ikke udelukkes, at de stammer fra grav B. Grøftforløbet dannede i feltfladen en stor kantet U-form (fig. 17). Mod vest var den tværgå-

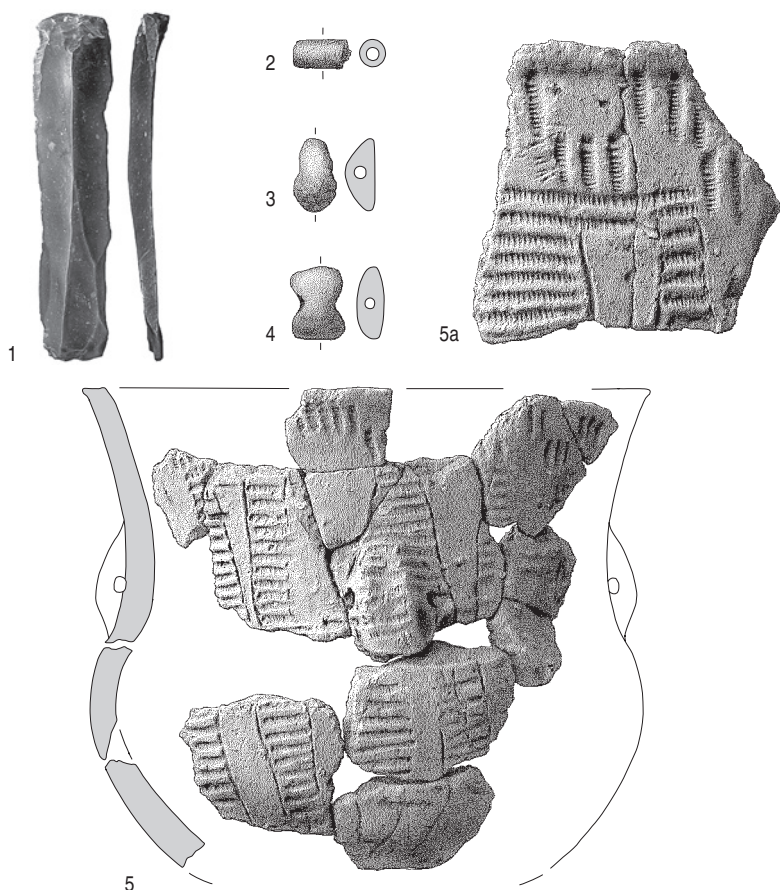

Fig. 20. Oldsager fundet i grav D. 1: Flintflække og 2-4: Ravperler. 5-5a: Lerkarskår af øskenbæger. – Foto og fotodaw: S. Hendriksen, Haderslev Museum. 5a: 1:1, øvrige: 1:2.

Artefacts found in grave D. 1: a flint blade; 2-4: amber beads; 5-5a: pottery sherds from a lugged beaker.

ende grøft 9,5 m lang, mens bredden mellem de langsgående grøfter ved udgravningsfeltets østvæg var en smule mindre. Afstanden fra den sydnordgående tværgroft og udgravningsfeltets østkant var 15 m. Herfra fortsatte fyldskifterne mod øst ind i det fredede areal med de først undersøgte stenaldergrave. Det lader sig ikke afgøre, om der i grøften har stået randsten eller træværk.

Ved grøftens nordside fandtes fem steder skår af fem forskellige lerkar: et stort uornamenteret tragtbeager, et tragtbeager med en randornamentik bestående af to vinkelrækker i mejselstik og afstribet bug, et tragtbeager med en enkelt række indstik under randen og afstribet bug samt en uornamenteret åben skål (fig. 17 og 21 b-f).

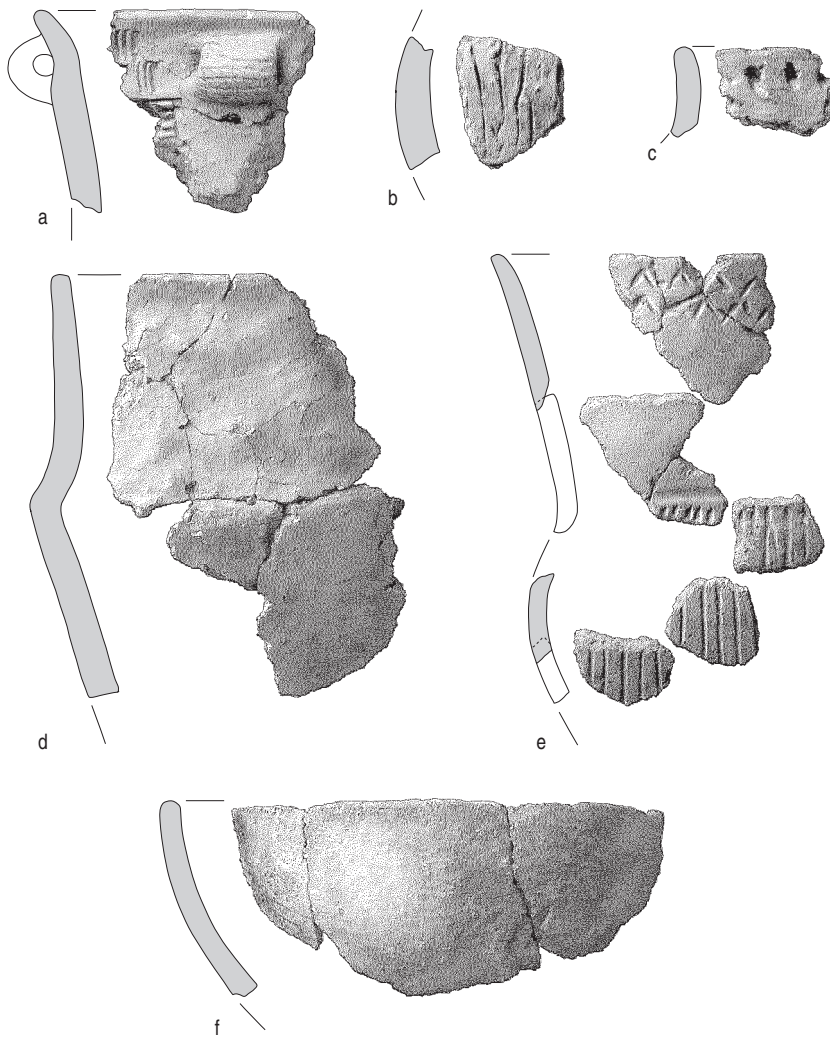

Fig. 21. Skår af lerkar fundet i det vestlige udgravningsfelt. Bogstaverne refererer til fundenes beliggenhed på fig. 17. – Fotodraw: S. Henriksen. 1:2.

Sherds from ceramic vessels found in the western excavation area. The letters refer to the position of the finds on Fig. 17.

Grøftforløbet omkring grav C

1,2-1,5 m udenfor nedgravningen til grav C's nord-, syd- og vestside fremkom et delvis sammenhængende gråliggult fyldskifte, der i feltfladen havde et kantet U-formet forløb (fig. 17). Dette dækkede over et grøftforløb af samme art som det, der omgav grav B, men som her kun var ca. halv så lang, dvs. 7 m. Også dette indtil 96 cm brede og 27 cm dybe grøftforløb fortsatte mod øst ind

i det fredede område med de først undersøgte stenaldergrave. Tværgrøften i vest, der var gravet ned gennem østenden af grav D, var ca. 8,2 m lang, mens bredden mellem de to østvestgående grøftedele ved udgravningsfeltets østvæg var lidt mindre, dvs. 7,5 m. Den sydlige langsideside var i feltfladen delvis sammenfaldende med den nordlige del af den tidligere omtalte grøft omkring grav B. Flere tværgående snit gennem fyldskiftet viste klart, at der var tale om to grøfter, og at grøftforløbet omkring grav C var gravet ned i grøften omkring grav B. I det nordvestlige hjørne af grøftforløbet lå *in situ* skår af et helt opløst, granuleret lerkar, hvoraf det kun lykkedes at redde et enkelt skår. Lerkarret var en åben skål med øskner under randen. Skålen var ornamenteret i Fuchsbergstil med skraverede skakbrætmønster under randen og vinkelbånd på bugen samt med vandrette linjer i tosoet snor på øsknerne (fig. 17 a og 21 a).

Grøftforløbet omkring grav D

I en afstand af 80 cm fra grav D's stenramme og løbende parallelt med tre af dens sider fremkom et indtil 42 cm bredt fyldskifte af gråligt sand med enkelte hånd- til hovedstore sten. Fyldskiftet dækkede over et 22 cm dybt, kantet u-formet grøftforløb, der med afbrydelser kunne følges over en 10 m lang strækning, og som fortsatte ind i det fredede areal mod øst (fig. 17). Grøftforløbet var forstyrret dels af moderne nedgravninger dels af tværgrøften om grav C. Enkelte steder lå *in situ* en del sten i grøften. I vestgavlen lå 2-3 sten over hinanden. Disse fandtes tæt ved grøftens sider, således at der var et stenfrit område langs grøftens midte. Dette kunne tyde på, at der har stået træværk i grøften (fig. 19).

Sammenfatning

De nye undersøgelser ved Harreby har helt klart vist, at de af C.M. Lund og Therkel Mathiassen fundne dyssekamre ikke stammer fra en fladmarksgravplads. De kan således ikke som af Therkel Mathiassen betegnes som underjordiske i den forstand, at de har ligget skjult under stenalderens markoverflade. Udgravningerne har tydeligt vist, at der på skråningen ned mod Fladsådalen har ligget fire aflange trapezformede anlæg (I-IV), der har omsluttet de fundne grave (fig. 23). Anlæg I og IV indeholdt kun én grav, mens anlæg II og III rummede hver tre grave. Alle anlæg havde én grav placeret i den brede vestende.

Anlæg I

Dette anlæg udgjordes af en 53 m lang og 3-6 m bred trapezformet høj, opført af sand og grus (fig. 14 og 23). Højen, der var ret lav, havde været omsat af

store randsten, hvoraf enkelte endnu lå tilbage. I den brede vestende havde været et dyssekammer (*grav A*), bygget af fire sidesten, der var placeret i en ca. 1,3 m dyb nedgravning. Nedgravningen havde i niveau med den gamle markoverflade et nærmest firkantet omrids, der målte 3,4x4,2 m. I gulyplan har kammeret indvendig været ca. 1,9 m langt og ca. 1,1 m bredt. Der havde været tændt bål på nedgravningens bund, inden der blev lagt et ca. 7 cm tykt lag hvidbrændt flint som gulvbelægning, hvorpå der lå en enkelt ravperle (fig. 15 7). I den omrodede kammerfyld fandtes nær bunden en usleben tyndnakket flintøkse, to tyknakkede smaltyndbladede flintøkser, to flintflækker og en ravperle (fig. 15 1-6). Den tydnakkede flintøkse, der er af type IV, må stamme fra den primære begravelse, der fandt sted enten i slutningen af tidligneo-litisk tid eller begyndelsen af mellemneolitisk tid.² De smalbladede tyknakkede flintøkser hidrører derimod fra genbegravelser, foretaget i slutningen af tragt-bægerkulturen i mellemneolitisk tid. De to flintflækker og den fragmenterede ravperle lader sig ikke nærmere tidsfæste.

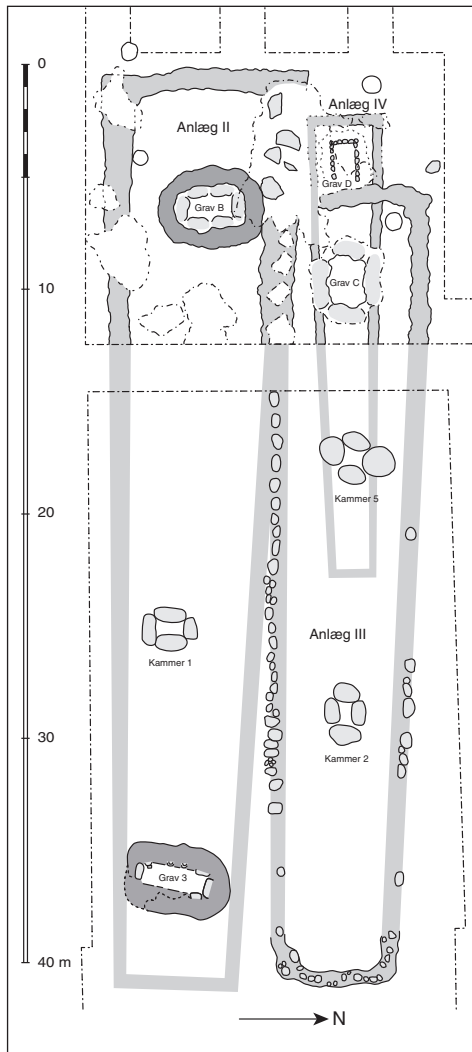
Anlæg II

Anlæg II, der lå i umiddelbar forlængelse af anlæg I, bestod ligeledes af en lav trapezformet langhøj (fig. 22). Denne har sandsynligvis også været omkranset af randsten. I vestenden havde anlægget en største bredde på 9 m. Hvor lang den trapezformede høj har været er vanskeligt at angive præcis, da størstedelen af denne har ligget indenfor det område, der blev udgravet af C.M. Lund og Th. Mathiassen i 1930'erne. Antagelig har højens østende været placeret mellem grav 3 og anlæg I. Selv om der ved udgravningen i 1983 ikke blev iagttaget fyldskifter efter nogen endegrøft, så var der dog farveforskelle i fylden i dette område, der synes at markere højenden. Dette sandsynliggør, at det trapezformede anlæg, anlæg II, har været 41 m langt.

I den brede vestende af anlægget havde stået et firsidet dyssekammer (*grav B*), bygget af to bæresten i hver langsideside og én i smalsiderne. Kammeret, hvis længderetning lå på tværs af højens, stod forsænket 20 cm ned i undergrunden omgivet af en stabiliserende ler- og stenpakning. Kammerets bundbelægning udgjordes af hvidbrændt flint, der enkelte steder fandtes *in situ*, og herpå fandtes en ravperle (fig. 18 B2). I kammeret havde også ligget en tyndnakket, firsidet, sleben, tyndbladet flintøkse (fig. 18 B1), der fandtes i omlejret kammerfyld. En stor trind, firsidet, sleben, tyknakket EGK-flintøkse (fig. 18 B3) fremkom i omgravet jord lige over ler- og stenpakningen i nord. At dømme ud fra fylden omkring øksen, som var ret forskellig fra den omrodede kammerfyld, så er det vanskeligt at afgøre, om flintøksen er opgravet fra dyssekammer B eller stammer fra en anden grav.

Fig. 22. Plantegning over anlæg II, III og IV. – Tegning: H. P. Jørgensen, Haderslev Museum.

A plan drawing of structure II, III, and IV.

Dyssekammeret (*kammer 1*), der gav anledning til udgravningen i 1934, lå i dette anlæg og var placeret i en afstand af 25 m fra højens vestgavl. Gravkammeret var bygget af fire sten, der hældede stærkt indad og var anbragt således, at endestenene øverst hvilede mod sidestenenene. I guldplan målte kammeret indvendig 1x2,6 m. I kammerfylden fandtes et enkelt uornamenteret lerkarskår og spidsen af en flintdolk (fig. 26 d).

Grav 3, der lå i anlæggets østende og på tværs af dets længderetning, var en stendyngeomgivet rammegrav bygget af kvaderlignende sten. Disse var dog kun bevaret i gravens nordende. Stabler af mindre flade sten, hvoraf enkelte var væltet ind i graven, viste, at mellemrummene mellem kvaderne havde

været udfyldt af tørmur. Gravbunden, der var indtil 1 m bred og 2,8 m lang, havde været belagt med hvidbrændt flint. I gravens nordende fandtes to lerkar og en ravperle (fig. 6 a-c). I den opkastede gravfyld blev senere fundet et ornamenteret lerkarskår og en fragmenteret ravperle (fig. 6 d-e).

Anlæg III

Umiddelbart nord for anlæg II og delvis anlagt ind i dennes nordside var opført endnu en trapezformet langhøj (fig. 22-23). Denne havde været 35 m lang og henholdsvis 5 og 7,5 m bred i øst- og vestenden. Stenspor og grøftforløb registreret ved undersøgelserne i 1983 og 1990 samt den lange stenrække (fig. 8) og andre sten på stribe, bl.a. nord- og sydsiden i grav 4 og 6, fremkommet ved C.M. Lund og Th. Mathiassens udgravninger i 1930'erne, viser, at højen har været omkranset af randsten.

I langhøjens brede vestende har sandsynligvis stået et firsidet dyssekammer (*grav C*) med samme længderetning som højen. Inden den ca. 1,4 m brede og 2,3 m lange kammerbund var blevet belagt af hvidbrændt flint, havde der været tændt bål i nedgravningen. Øverst imellem det hvidbrændte flint i gravens vestlige del fandtes *in situ* en ravperle, og i den omgravede kammerfyld lå en flintflække (fig. 18 C1-2).

Det andet af C.M. Lund udgravede dyssekammer (*kammer 2*) var placeret i dette anlæg cirka midt i højens østlige halvdel. Kammeret, hvis længderetning lå parallelt med højens, var sat af fire sten. De to langsidensten stod lodret, mens endestenene hældede indad og hvilede øverst mod sidestenene. Der fandtes ingen oldsager i kammerfylden eller på gravbunden, der målte 0,7 x 1,65 m.

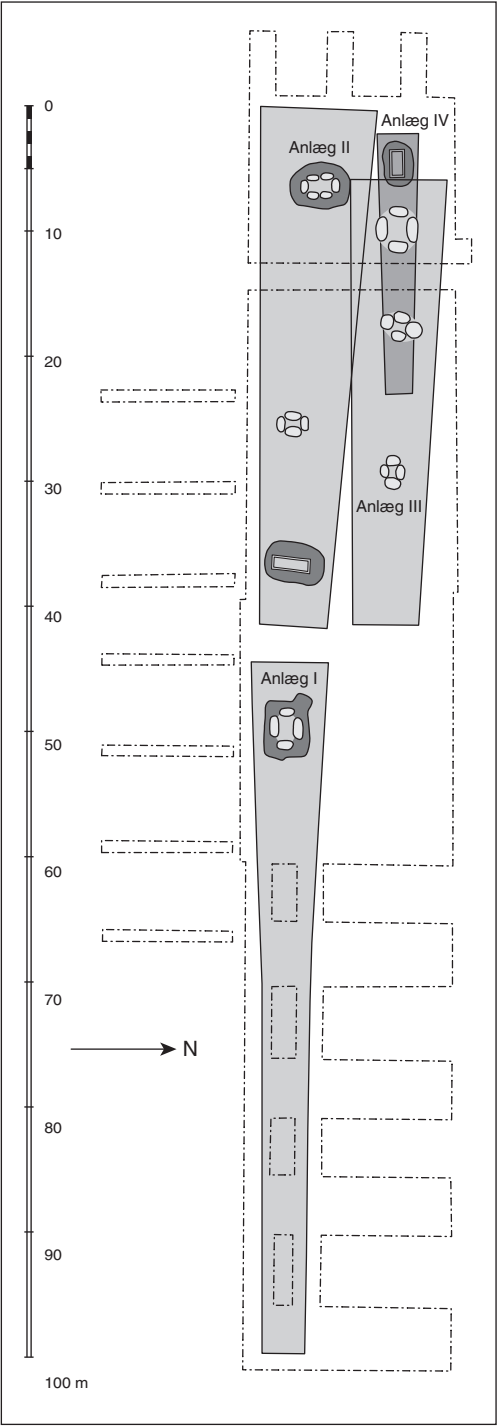
Cirka midt imellem dyssekammerne C og 2 befandt sig endnu et dyssekammer (*kammer 5*). Kammeret, der var placeret i en 2 m dyb nedgravning, var bygget af fire bæresten og en overligger, hvis top lå 30 cm under markoverfladen. Også ved dette kammer hældede bærestenene indad, og endestenene hvilede øverst mod sidestenene. Kammerbunden, der havde en bredde på 1,0 m og en længde på 2,5 m, lå på tværs af højens længderetning. Der fandtes intet gravgods i kammeret.

Anlæg IV

Det trapezformede grøftanlæg lå for størstedelen skjult under anlæg III. Kun den vestlige, indtil 3,4 m brede ende med grav D, befandt sig udenfor. Hvor langt anlægget har været er svært at afgøre, da østenden har ligget inden for det område, der blev udgravet i 1930'erne. Men har anlægget haft et reelt trapezformet omrids og har østenden ikke været under én meter bred, så har anlægget haft en længde på ca. 22 m, som antydtes på fig. 22. Det betyder, at anlægget

Fig. 23. Oversigtsplan over Harreby-pladsens fire trapezformede anlæg. – Tegning: H.P. Jørgensen, Haderslev Museum.

Key plan of the four trapezium-shaped structure on the Harreby site.

ikke blot er blevet højdækket af anlæg III, men også forstyrret af nedgravningen til kammer 5.

Grav D, der befandt sig i anlæggets brede ende, var dels forstyrret af anlæg III's vestlige tværgroft dels af moderne nedgravninger (fig. 19). Graven var ikke nogen storstensgrav, idet gravlejet bestående af hvidbrændt flint var begrænset af en ramme dannet af mindst to lag marksten, der vendte den flade side indad. Stenrammen havde været omgivet af en stendynge, der er nået ud til det omgivende grøftforløb. På gravens bundbelægning af hvidbrændt flint lå *in situ* tre ravperler, en flintflække og et lerkar (fig. 20).

Det er sandsynligt, at anlæg IV har været dækket af en lav høj, og at der i grøften, der omgav denne, har stået træværk, det synes stenene i den vestlige tværgroft at vise.

Anlæggenes datering

Anlæg IV er muligvis det anlæg, der blev bygget først. Øskenbægret (fig. 20 5), der blev fundet i graven (grav D) er nemlig ornamenteret i bedste Fuchsbergstil,³ og det henfører opførelsen af anlægget og begravelsen til den allerseneste del af tidligneo-litisk tid, nærmere angivet til Fuchsfasen, tiden omkring 3.400 f.Kr. (2.630-2.810 C14 år f.Kr.).⁴

Der er dog den mulighed, at det er Anlæg I, som er det ældste. Den tyndnakkede flintøkse (fig. 15 1), der fandtes i dyssetomten (grav A) i anlæggets vestende, og som efter al sandsynlighed stammer fra primærbegravelsen, er af type IV. Denne type hidrører overvejende fra tidligneo-litisk periode C,⁵ der indbefatter Fuchsbergfasen, men den forekommer også i mellemneolitiske periode I. Denne øksetype kan muligvis også være ældre end Fuchsbergfasen.⁶

Der er ingen tidsmæssige problemer med, hvornår anlæg II, III og IV er opført i forhold til hinanden. Af disse tre anlæg er anlæg IV det ældste. Af de snit, der blev foretaget gennem de sammenfaldende nord- og sydgrøfter fra henholdsvis anlæg III og II, fremgik klart, at anlæg III var gravet ned i anlæg II. Tidsfølgen for opførelsen af de tre anlæg er således: anlæg IV bygges først, dernæst opføres anlæg II, mens anlæg III er det sidst byggede anlæg.

Uden disse stratigrafiske iagttagelser havde det derimod været vanskeligt at bedømme, hvornår anlæg II og III blev bygget, da de gravgaver, der fandtes i henholdsvis grav B og C, som anses for at være primærgravene, ikke tillader en ret præcis datering. Den tyndbladede tyndnakkede flintøkse (fig. 18 B1), der lå i grav B i anlæg II, er af en type, der er fundet i flere tidligneo-litiske grave, men som også kendes fra fund fra tidlig mellemneolitiske tid.⁷ Samme forhold gør sig

gældende for de to rørformede ravperler (fig. 18 B2 og 18 C2) fra de to grave. Som beskrevet nedenfor lader gravtyperne sig heller ikke nøjere datere.

De trapezformede anlæg

Trapezformede anlæg fra yngre stenalder er i dag ikke noget særsyn. Det var de derimod i 1970'erne. Et af de første udgravede anlæg så nemlig først dagens lys i 1974 ved en højundersøgelse, der fandt sted kun 800 m nordøst for Harreby-anlæggene. Lokaliteten med dette anlæg betegnes Harreby II, mens den gammelkendte lokalitet benævnes Harreby I.

Anlægget ved Harreby II dukkede frem ved afslutningen af udgravningen af en enkeltgravshøj.⁸ I den gamle markoverflade under højen fremkom et 50-60 cm bredt fyldskifte, der i feltfladen dannede en trapezformet figur (fig. 24). Dette var 18,5 m langt, østvestorienteret og var henholdsvis 1,6 og 2,9 m bredt i vest- og østenden. Fyldskiftet dækkede over en nedgravet grøft, der var 20-45 cm dyb i den vestlige del, mens dybden var 70-80 cm i den østlige del. Den del af grøften, der dannede østfacaden, var af varierende dybde, lavest ved midten (20-30 cm), mens den nær begge hjørner var 90-95 cm dyb. I anlæggets østlige halvdel fandtes spredte sten i grøftfylden samt spor efter 25-35 cm brede stolper. Vest herfor var et ca. 6 m langt afsnit af anlægget, hvor grøften var næsten kompakt opfyldt med sten. I den smalle vestlige ca. 4 m lange ende af anlægget var grøften næsten stenfri og indeholdt kun enkelte stolpespor. Der fremkom ingen grav eller grave eller spor af sådanne, men dette er ikke ensbetydende med, at anlægget ikke kan være opført i forbindelse med en gravlægelse. Det skyldtes kun heldige omstændigheder, at en del af grav D i anlæg IV på Harreby I-lokaliteten var blevet bevaret. Så en grav og eventuelt en lav høj ved Harreby II-lokaliteten kan nemt være planeret bort, før enkeltgravshøjen

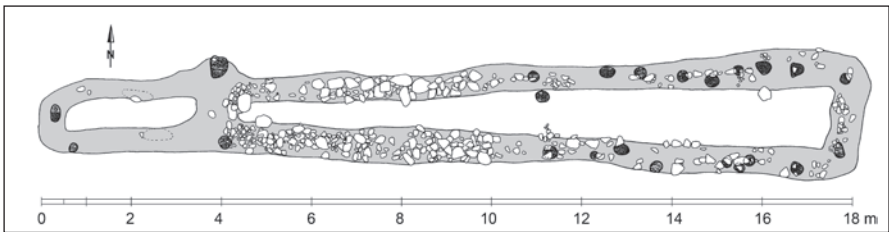

Fig. 24. Plan over det trapezformede anlæg ved Harreby II. – Tegning: H. Ragthen, Haderslev Museum.

Plan of the trapezium-shaped structure by Harreby II.

blev bygget. Skår af et stort tragt bæger, der dels fandtes ved anlægget dels udenfor dette, stammer sandsynligvis fra aktiviteter ved anlæggets opførelse og brug. Tragt bægeret, der er uden ornamentik, lader sig ikke datere nærmere end til slutningen af tidligneo-litisk tid eller til begyndelsen af mellemneolitis-k tid.

Fra det nordslesvigske område er der siden fremkommet to lignende trapez-formede anlæg, et fra Surløkke nær Alssund⁹ og et fra Frøslev Polde nær den dansk-tyske grænse, med spredtliggende sten i grøfterne.¹⁰ De to anlæg var henholdsvis 27 og 15 m lange, 3,5- 5,0 og 2,5-3,5 m brede, østvestorienterede med den brede facadegrøft mod øst. Ved disse to anlæg fremkom heller ingen grave, derimod fandtes der i begge anlæg et lerkar i skår, beliggende dels i den brede facadegrøft dels i den nordlige langsidegrøft nær facadegrøften. De to lerkar stammer antagelig fra den allerseneste del af tidligneo-litisk tid, sandsynligvis Fuchsbergfasen.

Anlæg med eller uden lerkar i den brede facadegrøft kendes fra såvel det øvrige Jylland som fra Øerne.¹¹ Ved nogle af disse anlæg er der fundet grave beliggende indenfor grøftforløbet, som f.eks. anlæggene ved Bygholm Nør-remark ved Horsens¹² og Storgård i Fjelsø sogn nord for Viborg.¹³ En del iagttagelser taler for, at der i facadegrøfterne især ved enderne har stået træværk. Meget tyder på, at der ved facaderne er foregået ceremonihandlinger i forbindelse med gravlæggelsen blandt andet ved anbringelse af lerkar. Ved nogle lokaliteter er der kun fundet facadegrøft og grav, ikke nogen omgivende trapez-formet grøft. Om dette forhold afspejler en reel virkelighed eller skyldes plovens planerende virksomhed er indtil videre uvis.

Sammenlignes anlæggene fra Harreby I med anlægget fra Harreby II og med dette beslægtede anlæg, er der såvel ligheder som forskelle. Begge grupper er trapezformede, længdeorienteret østvest, men medens Harreby II-anlægget er bredest i østenden, som flertallet af de øvrige anlæg, så er anlæggene fra Harreby-I bredest mod vest. Harreby I anlæggene har ikke en facadegrøft, der er udformet som ved de øvrige anlæg. Og medens der i grøfterne ved de sidstnævnte anlæg har stået træværk, så er det kun i grøften i det ældste anlæg ved Harreby I, at der efter iagttagelserne at dømme har været placeret træværk. De tre andre anlæg har været stenomsatte.

Harreby-I anlæggene er dog ikke de eneste, der har facaden vendt mod vest. På Vroue hede syd for Skive har forfatteren undersøgt et østvestvendt trapez-formet anlæg med facaden mod vest (fig. 25). Dette anlæg indeholdt en paralleltiliggende, stenomsat jordgrav, der var nedgravet i undergrunden og placeret i anlæggets brede vestende, indeholdende en flintflække og to rørformede ravperler. Dette trapezformede anlæg havde en anden udformning end de førnævnte, idet det trapezformede område udgjordes af en 26 m lang sten-

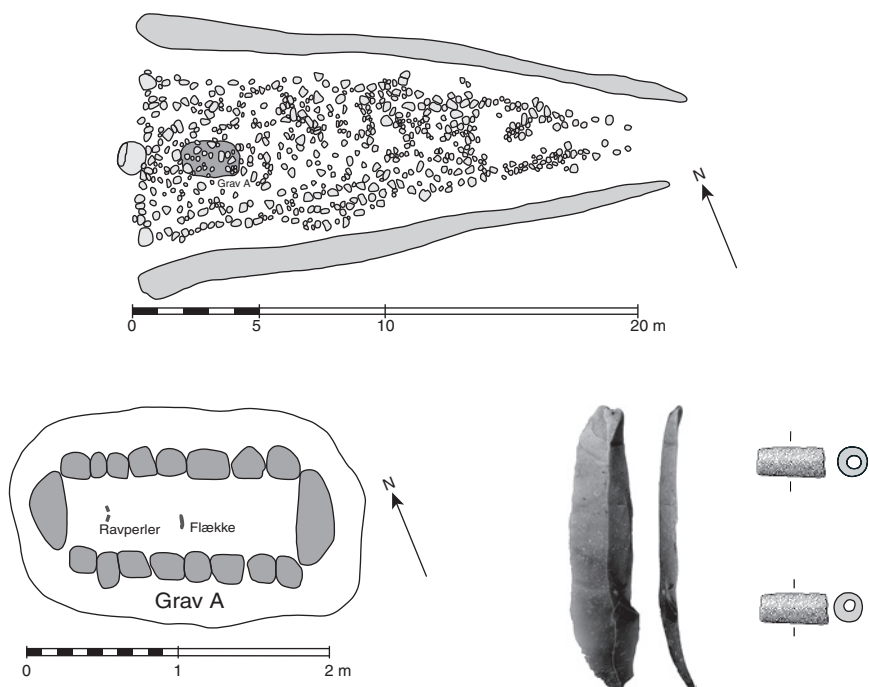

Fig. 25. Trapezformet anlæg fundet på Vroue hede (Vroue sogn). I den nedgravede jordgrav i anlæggets brede vestende fandtes en flintflække og to ravperler. – Tegning og fotodraw: S. Hendriksen, Haderslev Museum.

Trapezium-shaped structure found on Vroue heath (Vroue parish). A flint blade and two amber beads were found in the burial in the wide west end of the structures.

lægning, der var fra 2 til 7 m bred, og som på langsiderne var afgrænset af en indtil 1,5 m bred og 30 cm dyb grøft. Stenlægningens vestfacade var i hver af hjørnerne markeret af en ca. 70 cm stor sten. Midt for facaden og umiddelbart beliggende udenfor stenlægningen havde stået en stor megalit, hvoraf kun den nederste 94 cm brede del var bevaret, den øvre del var slået i skærver. Der fandtes ingen skår af lerkar ved vestfacaden, og udover gravgodset fandtes kun et brudstykke af en sen tyndnakket flintøkse med knusemærker i hver ende, der fremkom umiddelbart under muldlaget, samt en skafttungepil, der lå mellem to af broslægningens sten ved den nordlige langsider.

De fleste anlæg med den komplicerede brede facadegrøft er fremkommet under flad dyrket mark, hvilket betyder, at man ikke ved, om anlæggene har været dækket af en lav høj. En undtagelse er dog anlægget ved Bygholm Nørremark, der fremkom i forbindelse med undersøgelsen af en højtomt, der viste

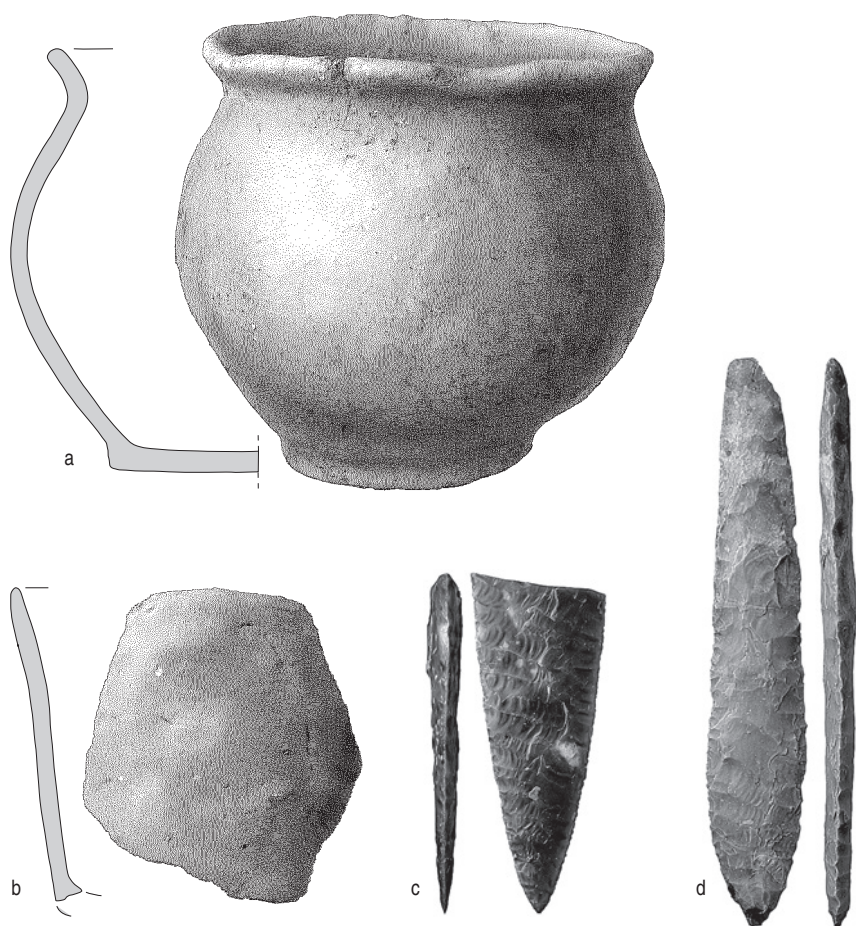

Fig. 26. Senneolitiske oldsager. Lerkar og skår samt flintdolke fundet henholdsvis ved stenrække nr. 13 (a), i kammer nr. 1 (c) og ved den store sten nord for grav C (d). – Foto-draw: S. Hendriksen, Haderslev Museum. 1:2.

Late Neolithic artefacts. Pottery, sherds, and flint daggers found by stone row no. 13 (a), in chamber no. 1 (c), and by the large stone north of grave C (d) respectively.

sig at indeholde flere byggefaser. Til at begynde med var det trapezformede anlæg et hegnomgivet område, hvor der var opført bygninger, sandsynligvis til brug for ceremonier, der gik forud for selve anbringelsen af de døde i gravene. Først herefter blev området højdækket og omgivet af mindre randsten. Efter nogen tid blev der over dette trapezformede anlæg bygget en mægtig langdysse omgivet af store randsten og med en storstensgrav med gang i østenden.

Om der er foregået ceremonier forud for primærbegravelserne i de trapezformede anlæg på Harreby I-lokaliteten, og om disse blev udført, inden anlægene blev højdækket, er vanskeligt at bedømme, da iagttagelsesbetingelserne under udgravningerne var særdeles vanskelige. Det forbliver således uvist, om anlæg I, II og III har været indhegnet, før de blev højdækket og stenomsat. At det ældste trapezformede anlæg (IV) har været træhegnet, synes fundforholdene at vise.

I to af de trapezformede anlæg (II og III) er der senere indbygget fire grave: tre dyssekamre og en stendyngeomgivet rammegrav. Sidstnævnte er antagelig den sidst indbyggede grav, bygget i mellemneolitisk tids periode I i Klintebakkefasen ca. 3250 f.Kr. Efter et tidsrum på omkring 600 år anvendes gravkammerne igen til begravelser dels i mellemneolitisk tid periode V i St. Valbyfase (fig. 15 2-3) dels i senneolitisk tid (fig. 26).

Trapezformede gravanlæg fra tidlig yngre stenalder er ikke kun et dansk fænomen, da sådanne langhøje forekommer fra Polen i øst over Nordtyskland til England i vest.¹⁴ Flere danske anlæg har nære paralleller til langhøje i England, det viser især de brede østender, grave af den såkaldte Konens høj type og nedbrænding af såvel grave som facader.

Fra det nordtyske område kendes en del undersøgte trapezformede langhøje. Ved lokaliteten Strahlendorf nær Schwerin¹⁵ er udgravet et af de største anlæg. Dette var 125 m langt, stenomsat og indeholdt flere grave. To af disse indeholdt dels en åben skål og et hankekar med stregbundter dels et tragtbæger med afstribet bug. Disse grave kan henføres til den seneste del af tidlig neolitisk tid, altså jævn gamle med Harreby-anlægene.

Andre trapezformede anlæg, især i Mecklenborg området, er egentlige megalitanlæg med store randsten og stenkamre af de ældste former i den brede ende, bl.a. anlæggene ved Barkvieren og Barendorf.¹⁶

Bedst kendt fra Polen er en lille samling trapezformede langhøje ved Sarnowo i Kujavien.¹⁷ Anlæggene er 30 til 60 m lange, og højene dækker over en eller flere grave. I disse er bl.a. fundet kraveflasker og skåle, der henfører anlægene til tidligneoalitisk tid, men om de er tidlige eller sene i perioden, er der en vis uenighed om, hvilket skyldes tolkningen af det fundne C14-daterede trækul's beliggenhed.

Der er for tiden tre opfattelser af, hvor ideen til de trapezformede jordhøje kom fra, dels en vestlig indflydelse dels en østlig samt en autokton. Da Harreby anlæggene er anlagt i slutningen af tidligneoalitisk tid, i Fuchsbergfasen, er det mest sandsynligt, at udformningen bygger på hjemlige traditioner, da nogle af de jyske trapezformede langhøje er opført i tiden forud for Fuchsbergfasen. Derimod er inspirationen til at bygge gravkammer af store sten, som ved

anlæg I, II og III, formodentlig kommet syd fra, mens rammegraven i anlæg IV er af hjemlig lokal oprindelse.

NOTER

Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond takkes for de betydelige midler, der blev stillet til rådighed for udarbejdelse af illustrationer til denne artikel.

1. Mathiassen 1942, s. 1-16.
2. Nielsen 1977, s. 108ff.
3. Andersen og Madsen 1972, s.131-60.
4. Andersen 1999, s. 270.
5. Nielsen 1977, s. 108ff.
6. Klassen 2004, s. 213-15.
7. Nielsen 1977, s. 113.
8. Rieck 1982, s. 95-107.
9. Sterum 1983, s.33-40.
10. Eisenschmidt 1996, s. 17-33.
11. Kaul 1987, s. 27-83.
12. Rønne 1978, s. 213-14.
13. Kristensen 1989, s. 72-87.
14. Ashbee 1970; Madsen 1978; Midgley 1985.
15. Schuldt 1964, s. 5.
16. Schuldt 1972.
17. Chmielewski 1952.

LITERATUR

- Andersen, N.H. 1999: *Saruppladsen*, vol. 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXIII:2. Højbjerg.
- Andersen, N.H. og T. Madsen 1972: Skåle og bægre med storvinkelbånd fra yngre stenalder. *Kuml*.
- Ashbee, P. 1970: *The Earthen Long Barrows in Britain*. London.
- Chmielewski, W. 1952: *Zagadnienie grobowców Kujawskich w swietle ostatnich badan*. Lodz.
- Eisenschmidt, S. 1996: Frühneolithischer Langhügel von Frøslev Polde, Bov sogn. *Archäologie in Schleswig*.
- Faber, O. 1976: Hus eller grav? Et anlæg fra yngre stenalder ved Varde. *Mark og montre*.
- Kaul, F. 1987: Neolitiske gravanlæg ved Onsved Mark, Horns herred, Sjælland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*..
- Klassen, L. 2004: *Jade und Kupfer. Untersuchungen zum Neolithisierungsprozess in westlichen Ostseeraum unter besonderer Berücksichtigung der Kulturentwicklung Europas 5500-3500 BC*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 47. Højbjerg.
- Kristensen, I.K. 1989: Storgård Iv. An early Neolithic Long Barrow near Fjelsø, North Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 8, 1989.
- Madsen, T. 1979: Earthen Long Barrow and Timber Structures. Aspects of the Mortuary Practice in Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 45.
- Mathiassen, Th. 1942: En Stenalder Gravplads ved Harreby. *Sønderjyske Aarbøger*.

- Midgley, M. 1985: *The Origin and Function of Earthen Long Barrows of Northern Europe*. BAR International Series 259. Oxford.
- Nielsen, P.O. 1977: Die Flintbeile Der Frühen Trichterbecker-Kultur in Dänemark. *Acta Archæologica* 48.
- Rieck, F. 1982: En halv meter høj. *Nordslesvigske Museer* 9.
- Rønne, P. 1978: Tidligneo-litiske jordgrave og et megalitanlæg ved Horsens. *Antikvariske studier* 2.
- Schuldt, E. 1965: Ein kammerloses Hünenbett von Stralendorf, Kreis Schwerin. *Boden-denkmalspflege Mecklenburg Jahrbuch*.
- Schuldt, E. 1972: *Die mercklenburgischen Megalithgräber. Untersuchungen zu ihrer Architektur und Funktion*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg, Vol. 6. Berlin.
- Sterum, N. 1983: Surløkke 3. *Sønderjysk Månedsskrift* 59.

From Subterranean Dolmens to Visible Trapezium-shaped Structures

On the Stone Age Graves from Harreby in North Schleswig/South Jutland

In 1934 and 1936, four Stone Age graves were found at Harreby west of Gram in North Schleswig: three dolmen chambers and one flat burial. They were considered part of a flat burial graveyard.

New investigations at Harreby have unmistakably shown that the dolmen chambers found by C.M. Lund and Therkel Mathiassen do not belong to any flat burial site. Thus, they cannot be characterized – as Therkel Mathiassen did – as subterranean, hidden underneath the Stone Age surface. The excavations have clearly established that the graves were originally surrounded by four oblong trapezium-shaped structures (I-IV) on the sloping side of the Fladså river valley. Structure I and IV contained only one grave, whereas structure II and III contained three graves each. All structures had a grave positioned in the wide west end.

Structure I. This structure consisted of a 53-m long and 3-6-m wide trapezium-shaped mound constructed by sand and gravel (Figs. 14 and 23). The fairly low mound had been surrounded by large kerbstones, some of which were still in position. The wide west end had contained a dolmen chamber (*grave A*) built of four side stones placed in a hollow dug approximately 1.3 m into the ground. On level with the old field surface, the hollow had an almost square outline and measured 3.4x4.2 m. At floor level, the chamber would have been approximately 1.9-m long and 1.1-m wide. A fire had been lit at

the bottom of the hollow before a c.7-cm thick layer of white, burnt flint had been spread across it as a floor layer. A single amber bead was found on top of the flint layer (Fig. 15.7). An unpolished thin-butted flint axe; two thick-butted flint axes with narrow blades; two flint blades, and an amber bead were found near the bottom in the rummaged chamber fill (Fig. 15.1-6). The thin-butted flint axe, which belongs to type IV, must be connected with the primary funeral, which took place either towards the end of the Early Neolithic or the beginning of the Middle Neolithic Period (Nielsen 1977). However, the narrow-bladed, thick-butted flint axes originate from secondary burials made during the late Funnel Beaker Culture in the Middle Neolithic Period. Neither the two flint blades nor the fragmented amber bead can be dated precisely.

Structure II. Structure II was situated immediately next to structure I and consisted of a long, low, trapezium-shaped mound (Fig. 22), probably also originally surrounded by kerbstones. The structure was widest towards the west, where it had a width of 9 m. It is difficult to state precisely how long the trapezium-shaped mound was initially, as the major part of it was situated outside the area excavated by C.M. Lund and Th. Mathiassen in the 1930s. In all probability, the east end of the mound was placed between grave 3 and structure I. Although no fills or end ditch were observed during the excavation in

1983, this area contained colour differences in the fill that seemed to indicate the end of the mound. This indicates that the trapezium-shaped structure II was 41 metres long.

The wide west end of the structure had contained a four-sided dolmen chamber (*grave B*) built from two bearing stones in each long side and one in each narrow side. The chamber – the longitudinal direction of which ran transversely to that of the mound – was sunk 20 cm into the subsoil and surrounded by a stabilising packing of clay and stones. The floor layer in the chamber consisted of white, burnt flint, some places still in situ, on top of which an amber bead was found (Fig. 18.B2). The chamber had also contained a thin-butted, four-sided, polished, thin-bladed flint axe (Fig. 18.B1) found in the disturbed chamber fill. A large, plump, four-sided, polished, thick-butted flint axe from the Single Grave Culture (Fig. 18.B3) was found in disturbed fill just above the clay and stone packing towards the north. From the fill around the axe, which differed from the disturbed chamber fill, it is difficult to determine whether the flint axe was dug up from dolmen chamber B or from another grave.

The dolmen chamber (*chamber 1*), which gave cause for the excavation in 1934, was situated inside this structure, 25 metres from the west gable of the mound. The grave chamber was built from four inward-leaning stones placed in such a way that the top of the end stones rested against the side stones. The inner dimension of the chamber at floor level was 1 x 2.6 m. The chamber fill contained a single unornamented pottery sherd and the tip of a flint dagger (Fig. 29.d).

Grave 3, which was situated in the east end of the structure and transversely to its longitudinal direction, was a stone cist built from ashlar-like stones and surrounded by a stone heap. However, the

stones from the grave were preserved only in the north end of the grave. Stacks of smaller flat stones, some of which had fallen into the grave, showed that the gaps between the ashlars had been filled with dry stonewalling. The bottom of the grave, which measured up to 1 m across and had a length of 2.8 m, had been covered with white, burnt flint. Two earthenware vessels and an amber bead were found in the north end (Fig. 6.a-c). An ornamented sherd and a fragmented amber bead were found later in the removed fill (Fig. 6.d-e).

Structure III. Another trapezium-shaped, long mound was situated immediately north of structure II, partly overlapping its northern end (Figs. 22 - 23). It had been 35 m long and 5 and 7.5 m wide in its east and west end respectively. Stone traces and ditches registered during the investigations in 1983 and 1990, as well as the long line of stones (Fig. 8) and other stone rows – such as the north and south sides of grave 4 and 6, which appeared during the excavations by C.M Lund and Th. Mathiassens in the 1930s – show that the mound was encircled by kerb stones.

A four-sided dolmen chamber with the same longitudinal direction as the mound was probably situated in the wide west end of the long mound (*grave C*). A fire had been lit on the bottom of the c.1.4-m wide and 2.3-m long chamber before it was covered with white, burnt flint. In the west end of the grave, an amber bead was found in situ in the upper part of the burnt flint, and a flint blade was found in the disturbed chamber fill (Fig. 18.C1-2).

The other dolmen chamber excavated by C.M. Lund (*chamber 2*) was situated centrally in the eastern half of the mound, inside structure III. The chamber, the longitudinal direction of which was parallel to that of the mound, was built from four stones. The two in the long sides of the grave were vertical, whereas the end stones leaned inwards, with the tops resting

against the side stones. No artefacts were found in the chamber fill or on the grave bottom, which measured 0.7 x 1.65 m.

About midway between dolmen chamber C and 2 was yet another dolmen chamber (*chamber 5*). This chamber was placed in a hollow dug 2 metres into the ground and built from four bearing stones and a cover stone, the top of which was 30 cm underneath the soil surface. Also in this chamber, the bearing stones were leaning inwards, with the top of the end stones resting against the side stones. The chamber bottom, which measured 1.0 x 2.5 m, was situated transversely to the longitudinal direction of the mound. No grave goods appeared in the chamber.

Structure IV. The trapezium-shaped ditch structure was for the main part hidden underneath structure III. Only the wide western end, measuring up to 3.4 m and comprising grave D, was situated outside it. The original length of the structure is difficult to estimate, as its east end is situated outside the area excavated in the 1930s. However, provided the structure had a real trapezium-shaped outline and an east end no less than one metre wide, then the structure would have had a length of approximately 22 m, as indicated on Fig. 22. This means that the structure was not just covered by structure III and its mound, but also that it was disturbed by the pit dug for chamber 5.

Grave D, situated in the wide end of the structure, was partly disturbed by the western cross-ditch of structure III, and partly by modern cuts (Fig. 19). The grave was not a stone cist grave, as the grave bed consisting of white, burnt flint was enclosed by a frame made from at least two layers of boulders, which had the flat sides turned inwards. The stone frame had been surrounded by a stone heap, which was again framed by the surrounding ditch. Three amber beads, a flint blade, and an earthenware pot were found in situ on top

of the white, burnt flint covering the bottom (Fig. 20).

Structure IV was probably covered by a low mound, and the ditch encircling it probably held woodwork, as indicated by the stones in the western cross ditch.

The dating of the structures. Structure IV was probably the first one to be built, as indicated by the beaker (Fig. 20.5) found in the grave (grave D), which is ornamented in the best Fuchsberg style (Andersen and Madsen 1977). This dates the construction of the structure and the burial to the very last part of the Early Neolithic, or more precisely, the Fuchsberg phase around 3.400 BC (2.630-2.810 C-14 BC.) (Andersen 1999).

On the other hand, it is possible that Structure I is the oldest. The thin-butted flint axe (Fig. 15.1), found on the dolmen site (grave A) in the west end of the structure and possibly originating from the primary burial, belongs to type IV. This type originates predominantly from the Early Neolithic period C (Nielsen 1977), which includes the Fuchsberg phase, although it also occurs in the Middle Neolithic period I. This axe type may even be older than the Fuchsberg phase (Klassen 2004).

The relative construction time for structure II, III, and IV give no chronological problems. Of these, structure IV is the oldest. From the sections made through the coinciding north and south ditches from structure III and II respectively, it clearly appeared that structure III had been dug into structure II. The chronological order of the construction of the three structures is thus: structure IV was built first, then structure II, whereas structure III was built last.

However, without these stratigraphic observations it would have been difficult to estimate the construction time for structure II and III, as the grave goods found in grave B and C respectively – the supposed primary graves – do not allow a

precise dating. The thin-bladed thin-butted flint axe (Fig. 18.B1) found in grave B within structure II belongs to a type found in several early Neolithic graves, but which is also known from finds belonging

to the early Middle Neolithic period (Nielsen 1977). The same applies to the two tubular amber beads (Figs. 18.B2 and 18.C2) found in the two graves.

Erik Jørgensen
Haderslev Museum

Translated by Annette Lerche Trolle